

Акыйкаттык күтүлүүдө:

Кумтөр жана
коомчулуктун өз
укуктары үчүн күрөшү

FORUM-ASIA

Авторлору

Лоренцо Урбинати
Пратхана Рао
Мурат Карыпов

Редакторлор

Эми Адхиамбо Олоо
Мухаммад Уллах

Фактыларды аныктоо тобу

Айбек Майрыков
Лира Асылбек
Лоренцо
Урбинати
Мухаммад Уллах
Мурат Карыпов
Жениш Урумов

Фотограф/видеограф

Асгат Чыналы

Котормочу

Элиза Койлубаева

Графикалык дизайнер

Камикара Ювоно

Copyright © Адам укуктары жана өнүгүү
боюнча Азия форуму (FORUM-ASIA) 2022

Басылма укук коргоочулар жана жарандык
коом уюмдарынын кызыкчылыгы үчүн
жазылган жана булагы жана авторлору
көрсөтүлгөн шартта, цитата келтирилиши же
көчүрүлүшү мүмкүн.

www.forum-asia.org

/FORUMASIA

forum_asia

ForumAsiaVideo

forumasia.humanrights

Бул жерде биздин
жаңылыктарды жиберүүбүзгө
жазылыңыз

Бангкоктогу кеңсе

S.P.D Building 3- кабат, 79/2
Krungthonburi Road, Khlong Ton Sai,
Khlong San, Бангкок, 10600 Таиланд
Тел: +66 (0)2 1082643-45
Факс: +66 (0)2 1082646

Женевадагы кеңсе

Rue de Varembe 1, 2- кабат , 1202
Женева, Швейцария
Тел: +41 (0)22 740 2947

Джакартадагы кеңсе

c/o KontraS
Jalan Kramat 2 No. 7, Senen Jakarta
Pusat 10420, Индонезия Тел/Факс: +62
(0)21 391 9006

Катмандудагы кеңсе

c/o INSEC
Syuchatar, Kalanki , Катманду, Непал
Тел: +977 (0)1 521 8770

Email: info@forum-asia.org

азычылыктар

Адам укуктары жана өнүгүү боюнча Азия форуму (FORUM-ASIA) биринчи кезекте, биздин өнөктөшүбүз «Бир Дүйнө-Кыргызстан» уюмуна изилдөө жүргүзүүдө жана отчетту даярдоодо өтө маанилүү колдоосу үчүн ыраазычылык билдирет. Сиздин жетекчилик жана тажрыйбаңыз болбосо, бул ишти аткаруу мүмкүн болмок эмес.

«Бир Дүйнө-Кыргызстан» жана «FORUM-ASIA» уюмдары да бардык маектештерге убактыңыз жана аракетиниз үчүн терең ыраазычылык билдиребиз. Жашооңузду жана тажрыйбаңызды биз менен бөлүшүп, окуяларыңызды айтып бергениңиз үчүн рахмат.

Биз, ошондой эле, зарыл болгон жерлерде болушу абдан маанилүү болгон фактыларды аныктоо миссиясынын (ФАМ) командасына ыраазычылык билдиргибиз келет.

Акырында, Brot für die Welt компаниясына бул окуяларды ишке ашырууга мүмкүнчүлүк берген каржылык колдоосу үчүн чоң рахмат

FORUM-ASIA

Адам укуктары жана өнүгүү боюнча Азия форуму (FORUM-ASIA) - негизинен Азиянын 23 өлкөдөгү 85 мүчө-уюмдардын тармагы. 1991-жылы негизделген FORUM-ASIA изилдөө, адвокация, потенциалды жогорулатуу жана Азияда жана анын чегинен тышкаркы мамлекеттерде тилектештик аракеттери аркылуу адам укуктарын жана туруктуу өнүгүү кыймылдарын бекемдөө үчүн иштейт.

Уюм БУУнун Экономикалык жана Социалдык Кеңеши менен консультациялык статуска жана АСЕАНдын адам укуктары боюнча өкмөттөр аралык комиссиясы менен консультациялык байланыштарга ээ. FORUM-ASIA катчылыгы Бангкокто жайгашкан, ал эми кеңселери Жакарта, Женева жана Катмандуда жайгашкан.

“Укук коргоо кыймылы: Бир Дүйнө - Кыргызстан” коомдук бирикмеси 2000-жылдын май айында негизделген “Жарандар коррупцияга каршы” коомдук бирикмесинин (ЖКК) укук мураскери болуп саналат, ал 1998-жылдын декабрында түзүлгөн “Демократия жана жарандык коом үчүн коалиция” биринчи бирикмесинин укук мураскери болуп саналат. “Жарандар коррупцияга каршы” коомдук бирикмеси түзүлгөндөн бери уюмдун кызматкерлери Кыргызстандагы укук коргоо кыймылынын өнүгүшүнө чоң салым кошушту.

БДК Кыргызстандагы адам укуктарын баалоо үчүн мониторинг жана талдоо куралдарын колдонуу менен жарандык, саясий, маданий жана экономикалык укуктарды жана башка коомдук пайдалуу максаттарды илгерилетүү үчүн түзүлгөн. Адам укуктарын баалоого багытталган мониторингдин натыйжалуу системасын түзүү максатына жетүү үчүн БДК Кыргыз Республикасынын Конституциясында белгиленген колдонуудагы алкактарды пайдалануу менен жаштар жана калктын маргиналдашкан топтору арасында жарандык катышууну жогорулатууга умтулат.

Кириш сөз

“Кумтөр” алтын кени Кыргызстандын мамлекеттик бюджетти үчүн негизги киреше булактарынын бири болуп саналат. 2022-жылы өлкөнүн өкмөтү кенди толугу менен улутташтырып, канадалык инвестор Центерра Голдду экологиялык көйгөйлөрдүн шылтоосу менен өлкөдөн чыгып кетүүгө аргасыз кылган. Бирок, иш жүзүндө “Кумтөр” менен байланышкан экологиялык тобокелдиктер бийликтин башкы камкордугу болуп саналбайт.

Кыргызстандын өкмөтү “Кумтөр” алтын кенинин “Центерра Голддон” бөлүнүп кетишин чоң жеңиш деп эсептегени менен, бийик тоолуу кенди мындан ары иштетүү боюнча жергиликтүү калк жана коомчулук арасында пикирлер бар.

Коомчулукту жана эксперттерди эки маселе - коррупция жана экология тынчсыздандырууда. Келишимдин жаңы шарттарына ылайык, Кумтөрдүн 100% акциясы Кыргызстандын менчигине өткөн. Өткөн жылдын май айында кыргыз өкмөтү “Центерра Голдду” экологиялык жана экономикалык мыйзам бузуулар үчүн айыптап, миллиондогон долларлык доо арыздарды берип, Кумтөргө тышкы башкарууну киргизген. Бийик тоодогу алтын кенин 1996-жылдан бери Центерра иштетип келген, бирок кенди компания иштетип, кыргыз өкмөтү четте калган. Ошондон бери Кыргызстандын дивиденддери «Центерранын» кирешесинен байкаларлык азыраак болду. Ошондуктан эл арасында кенден чет элдик компания пайда көрөт деген нааразычылыктар көп болгон.

Экология - Кумтөрдөгү негизги көйгөй бойдон калууда. Өнөр жай калдыктары төгүлгөндөн миндеген тонна мөңгү эрип кеткен. Мөңгүлөрдү коргоо үчүн зарыл болгон экологиялык чараларды сактоо менен жер астынан казууга өтүү зарыл. Кумтөргө байланыштуу дагы бир көйгөй – жергиликтүү калктын жашоосуна жана ден соолугуна терс таасирин тийгизген уулуу радиоактивдүү калдыктар. Кендин калдык сактоочу жайы Нарын дарыясынын жээгинде жайгашкан. Эгерде дамба бузулса, Нарын дарыясы булганып, уулуу заттар Өзбекстан, Тажикстан, Казакстанга чейин жетет. Бул бүтүндөй Борбор Азия аймагы үчүн катастрофа болуп калышы мүмкүн жана Кыргызстан аймакка экологиялык зыян келтиргени үчүн жооп тартат. Кендин тундурмаларын тазалоо, урандыларды тазалоо жана шахтаны азыркы авариялык абалдан чыгаруу зарыл.

Эксперттерди жана жергиликтүү тургундарды тартуу менен көз карандысыз изилдөөлөрдү жүргүзүү жана кен ишканасынан түшкөн кирешени пайдалануу менен кен ишканасына чектеш аймактарды тазалоо зарыл. Башка жол жок. Таштандылар кенди жок кылышы мүмкүн, өндүрүш токтоп калышы мүмкүн жана биз бир грамм алтын ала албай калабыз. Кумтөрдөгү экологиялык кырдаал үчүн Кыргызстандын бийлиги жооп берет, ал эми “Центерра Голд” доолордон толук эркин. Мөңгүлөрдү жок кылуунун кажети жок жана катастрофаны болтурбоого жана “Кумтөрдүн” калкка жана айлана-чөйрөгө келтирген зыянын азайтууга убакыт келди.

Толекан Исмаилова,
Директор,
“Бир дүйнө-Кыргызстан” укук коргоо кыймылы

Кириш сөз

Адам укуктары жана өнүгүү үчүн Азия форуму (FORUM-ASIA) Азиядагы бардык адамдардын, анын ичинде көбүнчө маргиналдашкан адамдардын укуктарын коргоого, колдоого жана илгерилетүүгө багытталган. Биздин изилдөө, потенциалды жогорулатуу жана адвокаттык аракеттерибиз, жарандык коом жана маргиналдашкан жамааттар аларга таасир этүүчү чечимдерди кабыл алууда өз пикирин билдиргенде гана туруктуу өнүгүү ишке ашырылышы мүмкүн экенин эске алуу менен жүргүзүлөт.

Бул изилдөө – Кыргызстандын Ысык-Көл облусундагы кризисти баштан кечирип жаткан коомчулуктун тарыхын жана далилдерин платформага алып чыгуу аракетинин бири. Ысык-Көл облусундагы Кумтөр алтын кенинин тарыхы - бул экономикалык өсүштүн жана экологиялык бейпилдиктин кылымдык тарыхы. Ондогон жылдар бою “Кумтөрдүн” өлкөнүн ИДПсына кошкон олуттуу салымы бизнестин кызыкчылыктарын, жергиликтүү калктын өз укуктары жана жеңилдиктери үчүн күрөшүнөн жогору койгон. Бул отчетто биз Кумтөрдүн мисалында бизнес практикасынын алардан эң көп жабыр тарткан адамдардын адам укуктарына тийгизген зыянынын катаал реалдуулугун баса белгилейбиз деп үмүттөнөбүз.

2022-жылга карата атайын баяндамачынын коопсуз, таза жана туруктуу айлана-чөйрөдөн пайдалануу менен байланышкан адам укуктары боюнча милдеттенмелери боюнча баяндамасында, бизнес «адам укуктарын урматтоо, коргоо жана ишке ашыруу» сыяктуу аракеттери үчүн жоопкерчиликке тартылышы керектиги баса белгиленет. Андай болбосо, “жабыр тарткан укук ээлери сот адилеттигине жана натыйжалуу укуктук коргоого ээ болушу керек”. Кумтөр боюнча бул укуктар бир нече жолу бузулуп, кайра калыбына келтирүүгө жана кырдаалды оңдоого кен казуучу компания же Кыргызстандын өкмөтү тарабынан эч кандай негиздүү аракеттер көрүлбөй келген.

Бул отчетто келтирилген далилдер бизнестин, адам укуктарынын жана айлана-чөйрөнүн ортосундагы татаал мамилелерди көбүрөөк ачып берет жана Ысык-Көлдөгү көптөн бери кыйналып келген жамааттарды аракетке чакырат деп үмүттөнөм.

Омер Давужи
Убактылуу аткаруучу директору
FORUM-ASIA

Мазмун

Кириш Сөз	5-6
Кириш Сөз	9
Методологиялык негиз	11
- Саясий контекст	13
- Социалдык-экономикалык жана маданий контекст	15
- Корпоративдик отчеттуулук жана адам укуктары	17
Жерлердеги	19
- Экономикалык, социалдык жана маданий укуктар	25
- Айлана-чөйрө	25
- Коррупция, жарандык жана саясий укуктар	34
Корутунду	36
- “Кумтөр” кени өмүргө, жашоо каражаттарына жана айлана-чөйрөгө жакындап келе жаткан коркунуч катары	45
- Ишке ашыруудагы кемчиликтер жана айкындуулуктун жана отчеттуулуктун жоктугу	45
Сунуштар	46
	49

Ысык-Көл

Кириш сөз

Жыйырма жылдан ашык убакыттан бери «Кумтөр» алтын кени Кыргызстандын кен байлыктарын жана экономикасынын өсүшүн издөөнүн чордонунда турат. Бул бир жагынан экономиканын приоритеттүүлүгүн жактагандар менен экинчи жагынан кендин экологиялык таасиринен жапа чеккен муундардын ортосунда көптөн бери карама-каршылыктарды жаратып келет.

Бул отчет “Кумтөр” алтын кени коңшу жамааттардын укуктарына жана жалпысынан Ысык-Көл облусунун курчап турган чөйрөсүнө кандай таасир этерин изилдөө менен бул карама-каршылыктарды карайт. Тагыраак айтканда, анда кен ишканасынын ишмердүүлүгүнөн кыйла жабыр тарткан адамдардын тажрыйбалары жана көрсөтмөлөрү чагылдырылып, алардын социалдык-экономикалык, маданий, жарандык, саясий жана экологиялык укуктарына өзгөчө көңүл бурулат.

Мындан тышкары, ал адамдардын таза, коопсуз айлана-чөйрөгө болгон укугун коргоо максатында экономикалык өсүштүн адам укуктарына негизделген алкактарын сактоо боюнча негизги кызыкдар тараптарга конкреттүү көрсөтмөлөрдү берет.

Барскоон айылындагы семинардын катышуучулары

Методология

Формалдуу интервьюлар, фокус-топтук талкуулар (ФТТ) жана кабинеттердеги изилдөөлөр бул изилдөөдө колдонулган негизги изилдөө ыкмалары болгон. Интервью жана ФГД жергиликтүү калк, өкмөттүн, жарандык коом уюмдарынын (ЖКУ) өкүлдөрү, тоо-кен компаниясынын, адам укуктары боюнча улуттук комиссиянын өкүлдөрү жана Ысык-Көл облусундагы Тосор, Барскоон, Чоң-Жаргылчак, Кичи-Жаргылчак, Каракол жана Чолпон-Атадагы активисттер менен 3-жылдын 17-июлунда 2022-жылы өткөрүлгөн.

Интервьюларды жана фокус-топторду өткөрүүдөн мурун, биз бардык респонденттерди изилдөөнүн максаты жана көлөмү менен тааныштырдык жана алардын окуяларын, далилдерин жана сүрөттөрүн тартууга жана колдонууга жазуу жүзүндө же оозеки макулдук сурадык. Биз баардык интервьюларды кыргыз жана орус тилдеринде өткөрүп, англис тилине котордук. ЭСЭ командасы жалпысынан 50дөн ашык жергиликтүү жамааттардын лидерлери, жарандык активисттер, жергиликтүү бийлик органдарынын депутаттары жана эксперт-экологдордон интервью алышты.

Алгачкы изилдөөлөрдөн тышкары, биз Ысык-Көл облусунун жана жалпы эле өлкөнүн тургундарынын тоо-кен казып алуу, адам укуктары жана айлана-чөйрөнү коргоо жаатындагы көйгөйлөрүнүн тарыхын жана контекстин тереңирээк түшүнүү үчүн кабинеттик изилдөөлөрдү жүргүздүк.

Барскоон айылындагы семинардын катышуучулары

Тарыхый таржымал

Деңизге чыгууга мүмкүнчүлүгү жок, Борбордук Азияда жайгашкан Кыргызстан түндүктө Казакстан, батышта Өзбекстан, түштүк-батышта Тажикстан жана түштүк-чыгышта Кытай Эл Республикасы менен курчалган.¹ Улуу Тянь-Шань тоо кыркалары анын жалпы аянтынын 80 пайызын ээлейт, калган бөлүгү өрөөндөр менен (водоём) суу ресурстарынан турат.² Кыргызстанда дээрлик 3500 дарыя жана өзөндөр³ жана 2000 көл бар, ошондой эле дүйнөдөгү экинчи чоң тоо көлү - Ысык-Көл (“Кыргызстандын бермети” деп да аталат), ал 5272 фут бийиктикте жайгашкан жана Тянь-Шандын түндүк-чыгышында жайгашкан.⁴

Кыргызстандын жети облусунда жана эки шаарында,⁵ 6,7 миллион адам жашайт,⁶ ал эми аймактын жалпы аянты 199 900 чарчы километрди түзөт. Бул аны дүйнөдөгү калкы аз өлкөлөрдүн бири кылат - чарчы километрге болгону 34 адам.⁷ Изилдөөнүн негизги объектиси-Ысык - Көл облусу-болжол менен 43 100 чарчы километр аянтты ээлейт, ал эми калкы 496 000 адамды түзөт.⁸ Аялдар өлкөнүн жалпы калкынын 50,7 пайызын түзөт⁹ жана көпчүлүгү (б.а. 64,4 пайызы) айыл жеринде жашашат.¹⁰

Кыргызстан көчмөндөрдүн жана малчылардын бай мурасына ээ. «Кыргызстан» аталышы «кырк уруу» дегенди түшүндүрөт – эпосто түрк элинин 40 көчмөн уруусу Манас баатыр баштаган кытай жана

1 Sinor, Denis. 2019. “Kyrgyzstan | People, Language, & History.” In Encyclopædia Britannica. <https://www.britannica.com/place/Kyrgyzstan>.

2 “Kyrgyzstan - New World Encyclopedia.” n.d. www.newworldencyclopedia.org Accessed November 6, 2022. <https://www.newworldencyclopedia.org/entry/Kyrgyzstan>.

3 “UNECE Helps Kyrgyzstan to Improve Understanding of International Water Law | UNECE.” n.d. unece.org. Accessed November 6, 2022. <https://unece.org/press/un-ecce-helps-kyrgyzstan-improve-understanding-international-water-law>

4 “Information about Kyrgyzstan.” n.d. Тянь-Шань Трэвел. Accessed November 6, 2022. <https://www.tien-shan.com/about-kyrgyzstan/>.

5 Kyrgyzstan BRIEF STATISTICAL HANDBOOK. 2022. National Statistical Committee of the Kyrgyz Republic. <http://www.stat.kg/media/publicationarchive/672ef-dec-dda1-400c-96b4-f0508d24d220.pdf>.

6 ibid

7 “Kyrgyzstan Population (2019) - Worldometers.” 2019. [Worldometers.info](http://www.worldometers.info/world-population/kyrgyzstan-population/). 2019. <https://www.worldometers.info/world-population/kyrgyzstan-population/>.

8 “Issyk-Kul – Инвестиционная карта.” n.d. Accessed November 6, 2022. <https://invest.gov.kg/issyk-kul/>.

9 “Kyrgyzstan Population (2022) Live — Countrymeters.” n.d. [Countrymeters.info](http://countrymeters.info/en/Kyrgyzstan). <https://countrymeters.info/en/Kyrgyzstan>.

10 Ibid

монгол аскерлерине каршы согушуп, өз жерин баскынчылыктан коргоп турган. Бул 40 уруу Кыргызстандын туусунда 40 нурлуу күнгө түбөлүккө сакталган.¹¹ Ислам - үстөмдүк кылуучу дин, дээрлик 90 пайызды камтыйт, андан кийин христианчылык (7 пайыз)¹²Этникалык кыргыздар калктын 73% түзөт, 5% - этникалык өзбектер, 6% - этникалык орустар.¹³ Кыргызстан - орус тилин расмий тил катары сактап калган мурдагы советтик республикалардын бири. Орус жана кыргыз тилдери эки расмий тил болуп

саналат.¹⁴

Тоолуу ландшафттан улам Кыргызстандын климаты континенттүү, кышы суук жана жайкы жылуу, ал эми белгилүү бир аймактын бийиктигине жараша орточо жаан-чачындуу.¹⁵ Кыргызстанда өзгөчө корголуучу жаратылыш аймактары көп, алар өлкөнүн жалпы аянтынын 7,3 пайызын ээлейт.¹⁶ 2024-жылга чейин өкмөт бул көрсөткүчтү 10 пайызга жеткирүүнү пландаштырып жатат.¹⁷ Биринчи коргоого алынган

11 Scott, Daniel Noll and Audrey. 2017. "Four Elements of Kyrgyz Nomadic Culture You'll Encounter in Kyrgyzstan." G Adventures Blog. July 7, 2017. <https://www.gadventures.com/blog/four-elements-kyrgyz-nomadic-culture/#:~:text=The%20story%20of%20the%20Kyrgyz>.

12 "Kyrgyzstan." n.d. United States Department of State. Accessed November 6, 2022. <https://www.state.gov/reports/2020-report-on-international-religious-freedom/kyrgyzstan/>.

13 Ibid

14 14 "Languages Spoken in Kyrgyzstan." 2017. WorldAtlas. April 25, 2017. <https://www.worldatlas.com/articles/languages-spoken-in-kyrgyzstan.html>.

15 "Kyrgyzstan Climate: Average Weather, Temperature, Precipitation, Best Time." n.d. [www.climatestotravel.com](https://www.climatestotravel.com/climate/kyrgyzstan). <https://www.climatestotravel.com/climate/kyrgyzstan>.

16 <https://fauna.kg/oopt>

17 "Biodiversity Conservation Priorities of the Kyrgyz Republic till 2024." n.d. Accessed November 6, 2022. <https://www.cbd.int/doc/>

аймак Ысык-Көл облусу, 1948-жылы жарыяланган.¹⁸ Ал ошондой эле өзгөчө экологиялык өзгөчөлүгүнө байланыштуу ЮНЕСКО тарабынан коргоого алынган биосфералык корук болуп саналат.¹⁹

4.1 Саясий контекст

Кыргызстандын саясатына анын совет доорундагы тарыхы көбүрөөк таасир этет. Өлкө Советтер Союзунун курамындагы республика болгон жана Кыргыз Советтик Социалисттик Республикасы деп аталып, 1991-жылы 31-августта Советтик Социалисттик Республикалар Союзу (СССР) тарагандан кийин

¹⁸ world/kg/kg-nbsap-v3-en.pdf.

¹⁸ <https://fauna.kg/oopt/>

¹⁹ "Issyk Kul Biosphere Reserve, Kyrgyzstan." UNESCO. October 10, 2019. <https://en.unesco.org/biosphere/aspac/issyk-kul>.

эгемендүүлүккө ээ болуп, расмий түрдө Кыргыз Республикасы болгон.²⁰ Ошондон бери Кыргызстан жана анын эли өткөн советтик доордон көз карандысыз, өзүнүн өзгөчөлүгүн табууга умтулуп келет.

Кыргызстандын постсоветтик мезгилдеги биринчи Конституциясы 1993-жылы пайда болуп, өлкөнү светтик унитардык президенттик республика катары расмий түрдө белгилеген.²¹ Бул конституцияда биринчи жолу адам укуктары менен эркиндиктери таанылып, мыйзам чыгаруу, аткаруу жана сот бийлик бутактары түзүлдү.²² Ошол эле жылы Кыргызстан өзүнүн улуттук валютасы - сомду киргизген.²³

Административдик түзүлүш боюнча Кыргызстан жергиликтүү өз алдынча башкаруунун үч деңгээлине бөлүнөт. Жогорку деңгээл жети облустан ("облустар") жана эки көз карандысыз шаардан, Ош менен борбор Бишкектен турат. Экинчи деңгээлге 40 район (б.а. "райондор") жана 32 шаар, ал эми үчүнчү деңгээлге тогуз шаар түрүндөгү айыл, үч айыл жана 452 айылдык жамаат ("айылдык аймактар") кирет.²⁴

31 жыл ичинде Кыргызстан үч жолу революцияны башынан өткөрдү. 2005-жылдагы жоогазын революциясы (же биринчи кыргыз революциясы) коррупция, авторитаризм жана шайлоодогу бурмалоо боюнча кеңири тараган айыптоонун натыйжасы болуп, Кыргызстандын туңгуч президенти Аскар Акаевдин кызматтан кетишине алып келген.²⁵ Андан кийин кандуу көтөрүлүш, 2010-жылдагы экинчи кыргыз революциясы болуп, өлкөнүн түштүгүндөгү кыргыздар менен өзбектердин ортосундагы этникалык тирешүүдөн

кийин Кыргызстандын президенти Курманбек Бакиевди кызматынан четтетүү менен аяктаган.²⁶ Натыйжада тарыхый Конституциялык референдум болуп, анда калктын 90 пайызы президенттердин ыйгарым укуктарын чектөө боюнча түзөтүүнү колдоп, маңызы боюнча Кыргызстанды Борбордук Азиядагы биринчи парламенттик демократияга айлантты.²⁷

²⁰ Sinor, Denis. 2019. "Kyrgyzstan | People, Language, & History." In *Encyclopædia Britannica*. <https://www.britannica.com/place/Kyrgyzstan>. <https://www.britannica.com/place/Kyrgyzstan>

²¹ LAW of the KYRGYZ REPUBLIC on the New Wording of the Constitution of the Kyrgyz Republic. 2003.

²² Ibid

²³ "Kyrgyzstan - New World Encyclopedia." n.d. www.newworldencyclopedia.org. Accessed November 6, 2022. <https://www.newworldencyclopedia.org/entry/Kyrgyzstan#Politics>.

²⁴ 24 Review of Kyrgyzstan BRIEF STATISTICAL HANDBOOK. 2022. National Statistical Committee of the Kyrgyz Republic. <http://www.stat.kg/media/publicationarchive/672ef-dec-dda1-400c-96b4-f0508d24d220.pdf>.

²⁵ "What Was the Tulip Revolution?" 2017. WorldAtlas. August 1, 2017. <https://www.worldatlas.com/articles/what-was-the-tulip-revolution.html>.

²⁶ Putz, Catherine. n.d. "Remembering Kyrgyzstan's Revolutions." *TheDiplomat.com*. <https://thediplomat.com/2015/04/remembering-kyrgyzstans-revolutions/>.

²⁷ Huskey, Eugene, and David Hill. 2011. "The 2010 Referendum and Parliamentary Elections in Kyrgyzstan." *Electoral Studies* 30 (4): 876–79. <https://doi.org/10.1016/j.electstud.2011.06.009>

Кыргызстандын административдик түзүлүшү

Жогорку деңгээл

7 облустар жана
2 көз карандысыз шаар - Бишкек жана Ош

Орто деңгээл

40 район
жана 32 шаар

Муниципалдык деңгээл

9 шаар түрүндөгү айыл, 3 айыл and 452 айыл
жамааттары ('айыл аймактар')

Түчүнчү кыргыз революциясы 2020-жылы парламенттик шайлоодон кийин каршы чыккандар шайлоо бурмаланганын²⁸ айтып чыккандан кийин башталган. Катуу кагылышуулардан миңден ашуун адам жабыркап, Бишкекте өзгөчө кырдаал жарыяланып, президент Сооронбай Жээнбеков отставкага кеткен.²⁹ 2021-жылы Конституцияны өзгөртүү боюнча кезектеги референдум өтүп, анын жыйынтыгында кыргыз элинин басымдуу көпчүлүгү президентке көбүрөөк ыйгарым укуктарды берүүнү колдоп, 2010-жылдагы добуш берүүнүн жыйынтыгы расмий жокко чыгарылды.³⁰

Жаңы Конституция премьер-министр менен парламенттин (Жогорку Кеңештин)³¹, ыйгарым укуктарын алсыратат, бирок президент мурдагы алты жылдык мөөнөткө салыштырмалуу эки беш жылдык мөөнөткө иштейт.³²

2021-жылдагы референдум менен катар кезексиз президенттик шайлоо өтүп, анын жыйынтыгында талапкер Садыр Жапаров президенттикке көрсөтүлдү.³³ Жапаров жаңы кызматка келгенге чейин адам уурдагандыгы үчүн 11,6 жылга эркинен

28 Wani, Ayjaz. n.d. "Kyrgyzstan: From Democratic Revolutions to Coup." ORF. Accessed November 6, 2022. <https://www.orfonline.org/expert-speak/kyrgyzstan-from-democratic-revolutions-to-coup/>.

29 Ibid

30 "Kyrgyz Voters Approve Constitutional Changes to Strengthen Presidency." n.d. RadioFreeEurope/RadioLib-erty. Accessed November 6, 2022. <https://www.rferl.org/a/kyrgyzstan-constitution-strengthen-japarov-presidency-31197472.html>.

31 "Kyrgyzstan." n.d. Presidential Power. Accessed November 6, 2022. <https://presidential-power.net/?cat=48>.

32 [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-REF\(2021\)017-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-REF(2021)017-e)

33 Pikulicka-Wilczewska, Agnieszka. n.d. "Kyrgyzstan's Sadyr Japarov: From a Prison Cell to the Presidency." www.aljazeera.com. <https://www.aljazeera.com/features/2021/11/12/sadyr-japarov-from-a-prison-cell-to-the-presidency>.

ажыратылган.³⁴ 2013-жылы Кумтөр алтын кенин улутташтырууну колдогон митингге Жапаров жана анын тарапкерлери жергиликтүү губернаторду унаага камап салышкан.³⁵

Бул окуядан кийин Жапаров өлкөдөн качып чыгып, 2017-жылы Кыргызстанга кайтып келгенден кийин камакка алынган. Ал жакта жүрүп темир тор артында жүргөнүнө карабастан, популярдуулукка ээ болгон консервативдүү "Мекенчил" партиясын негиздеген; бул учурда анын тарапкерлери аны бошотууну жакташкан.³⁶

2020-жылдагы саясий толкундоолор учурунда Жапаров шашылыш түрдө бошотулуп, эки жуманын ичинде премьер-министрдин да, президенттин да милдетин аткаруучу болуп калды. Ал добуш берүүнүн жыйынтыгында 80 пайызга жакын добуш менен президент болуп шайланган.³⁷ Анын бийликке көтөрүлүшү уюшкан кылмыштуулук менен байланышы менен байланыштырылган, бирок бул далилденген эмес. Башкалар анын жеңишин популярдуулукка, улутчулдукка жана Кыргызстандын намысын кайра түп тамырына кайтарып, элдин бакубаттуулугун биринчи орунга коюуга убада бергени менен байланыштырышат.³⁸

Көпчүлүк Жапаровдун жеңиши, ошондой эле 2021-жылдагы Конституциялык референдумдун жыйынтыктары Кыргызстандын демократиялык моделден баш тартып, Борбордук Азиянын коңшу өлкөлөрүнө окшобогон авторитардык башкаруу формасына өтүшүн бекемдеди деген тыянакка келишти.

Ысык-Көл облусунун экс-губернатору (расмий наамы: «президенттин ыйгарым укуктуу өкүлү») Алтынбек Сулайманов,³⁹ «Бир Бол» деген ат менен белгилүү болгон «Мамлекеттик биримдик жана мекенчилдик» саясий партиясынын лидери. Сулайманов 2022-жылы губернатор болуп дайындалганга чейин парламенттеги, орусиячыл "Республиканын" мүчөсү болгон жана көп жылдар бою парламентте депутат болгон.⁴⁰

2019-жылдын 2-июнунда Сулайманов жана башка депутаттар "Кыргыз Республикасында уран жана торий кендерин издөө, чалгындоо жана иштетүү максатында жер казынасын геологиялык изилдөөгө тыюу салуу жөнүндө" мыйзам долбоорун демилгелешкен. Бул мыйзам долбоору радиациялык

34 Ibid

35 Ibid

36 Ibid

37 Ibid

38 Ibid

39 "Алтынбек Сулайманов назначен полпредом президента в Иссык-Кульской области." 2022. Новости

40 "Background on Respublika Party." n.d. Carnegie Endowment for International Peace. Accessed November 6, 2022. <https://carnegieendowment.org/2012/01/17/background-on-respublika-party-pub-46485>.

улануудан коопсуздукту камсыздоого, экологиялык зыянды азайтууга жана жабыр тарткан калктын ден соолугунун андан ары начарлашын болтурбоого багытталган.⁴¹ Ошол эле жылы Сулайманов жашыруун кылмыштуу синдикат үчүн Кыргызстандан миллиондогон долларларды мыйзамсыз чыгарып кеткенин мойнуна алган кытайлык ишкер Айеркен Саймаитинин,⁴² өлтүрүлүшүнө байланыштуу Мамлекеттик улуттук коопсуздук комитетинин тергөөсүндө жүргөн адамдардын бири болгон.⁴³

4.2 Социалдык-экономикалык жана маданий контекст

Кыргызстанда бардык экономикалык ишмердүүлүктүн дээрлик 50 пайызын түзгөн жана жумушчу күчүнүн 71 пайызын түзгөн ири формалдуу эмес сектор бар. Көпчүлүк адамдар айыл чарба, курулуш, соода жана тейлөө тармагында иштешет.⁴⁴ Жылдар менен Кыргызстанда кызмат көрсөтүү секторуна көз карандылык калыптанدى, ал азыркы учурда ИДПнын 54,2 пайызын камсыз кылат жана ал сектордо өлкөнүн жумушчу күчүнүн 55 пайызы иштейт. Андан кийин ИДПнын 31,2 пайызын түзгөн жана жумушчу күчүнүн 25 пайызын түзгөн өнөр жай сектору турат.

Айыл чарбасынын ИДПга кошкон салымы төмөндөөсү улантууда жана учурда 15 пайызды түзөт,⁴⁵ жана жумушчу күчтүн 19 пайызын камтыйт.⁴⁶

Кыргызстан чет өлкөлүк акча которууларга көз каранды болгондуктан, негизинен Россия менен Казакстандагы кыргызстандык жумушчулардын акча которууларына көз каранды болгондуктан, орточо кирешеси төмөн өлкөлөрдүн катарына кирет. Алар ИДПнын дээрлик 30 пайызын камсыздайт.⁴⁷ Алтын экспортунан түшкөн олуттуу кирешелер да

41 "Background on Respublika Party." n.d. Carnegie Endowment for International Peace. Accessed November 6, 2022. <https://carnegieendowment.org/2012/01/17/background-on-respublika-party-pub-46485>.

42 "Алтынбек Сулайманов находится на допросе в ГКНБ." n.d. Barometr.kg. Accessed November 6, 2022. <https://barometr.kg/altynbek-sulajmanov-nahoditsya-na-dopro-se-v-gknb>.

43 Bellingcat, OCCRP, RFE/RL, Kloop, and. n.d. "His Murder Is Necessary": Man Who Exposed Kyrgyz Smuggling Scheme Was Hunted by Contract Killers." OCCRP. <https://www.occrp.org/en/plunder-and-patronage/his-murder-is-necessary-man-who-exposed-kyrgyz-smuggling-scheme-was-hunted-by-contract-killers>.

44 Review of UNDERSTANDING INFORMAL ECONOMY in KYRGYZSTAN Better Social Justice for Workers, Higher Sustainability for the Country. 2021.

45 "Kyrgyz Republic - Share of Economic Sectors in the Gross Domestic Product 2021." n.d. Statista. Accessed November 6, 2022. <https://www.statista.com/statistics/528614/share-of-economic-sectors-in-the-gdp-in-kyrgyz-republic/>.

46 "Kyrgyz Republic - Employment by Economic Sector 2019." n.d. Statista. Accessed November 6, 2022. <https://www.statista.com/statistics/528617/employment-by-economic-sector-in-kyrgyz-republic/>.

47 "Overview." n.d. World Bank. <https://www.worldbank.org/en/country/kyrgyzrepublic/overview#1>.

экономиканын алсыздыгын баса белгилейт.⁴⁸ Бул пикирди БУУнун жакырчылык жана адам укуктары боюнча атайын баяндамачысы Оливье де Шуттер дагы кайталады, ал 2022-жылдын май айындагы иш сапары учурунда өлкөнү акча которуулардан көз карандылыкты азайтууга жана жакырлар үчүн билим берүү жана социалдык коопсуздук тармактарына инвестиция салууга чакырды.⁴⁹

2020-жылы COVID-19 пандемиясы ИДПнын 8,6 пайызга төмөндөшүнө алып келди.⁵⁰ Андан көп өтпөй Украинадагы жаңжалдан улам Орусияга киргизилген санкциялар экономиканын дагы 5 пайызга кыскарышына алып келип, Кыргызстандын экономикалык туруксуздугун тереңдетти.⁵¹

Кыргызстанда жумушсуздуктун деңгээли 5,8 пайызды түзөт. Бул көрсөткүч эркектер арасында 5,1%га салыштырмалуу аялдар арасында (6,8%) жогору.⁵² Сабаттуулуктун жогорку деңгээлине (99,6 пайыз) карабастан, калктын 25,3 пайызы улуттук жакырчылыктын чегинин алдында жашайт, бул билим берүү дайыма эле туруктуу кирешеге алып келе бербестигин көрсөтөт.⁵³

Кыргызстан олуттуу демографиялык артыкчылыкка ээ: өлкөнүн калкынын жарымынан көбүн 25 жашка чейинкилер түзөт.⁵⁴ Бирок, кеңири жайылган жакырчылык жана чектелген экономикалык мүмкүнчүлүктөр жаштарда келечекке ишенимсиздик жана коркуу сезимин жаратып, өлкөнүн демографиялык дивиденддерди пайдалануусуна тоскоол болууда.⁵⁵

Ысык-Көл облусунда дыйканчылык жана мал чарбачылыгы негизги жашоо каражаттарынын булагы болуп саналат. Көпчүлүк дыйкандар өрүк, алма, картошка жана кой, жылкы жана бодо мал үчүн чөп өстүрүшөт. Туризм жана алтын казуу дагы кирешени толуктайт. 2019-жылга карата облуста 526 чакан ишкана жана 55 орто ишкана бар, аларда 4100 жана 2400 жумушчу иштейт, жана жалпы экспорт 14,6 миллион АКШ долларын түздү.⁵⁶ 2021-жылы өлкөгө

48 *ibid*

49 "Kyrgyzstan: Invest in People to Reduce Human Capital Flight, Says UN Expert." n.d. OHCHR. Accessed November 6, 2022. <https://www.ohchr.org/en/press-releases/2022/06/kyrgyzstan-invest-people-reduce-human-capital-flight-says-un-expert#:~:text=Kyrgyzstan%20remains%20overly%20dependent%20on>.

50 Review of UNDERSTANDING INFORMAL ECONOMY in KYRGYZSTAN Better Social Justice for Workers, Higher Sustainability for the Country. 2021.

51 "Overview." n.d. World Bank. Accessed November 6, 2022. <https://www.worldbank.org/en/country/kyrgyzrepublic/overview#3>.

52 "Poverty: Kyrgyz Republic." Asian Development Bank. May 20, 2021. <https://www.adb.org/countries/kyrgyz-republic/poverty>.

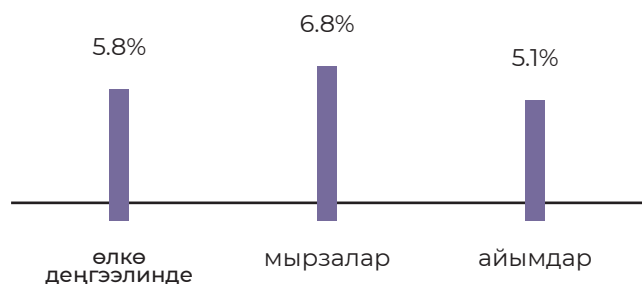
53 *ibid*

54 "Adolescents and Youth." n.d. Wwww.unicef.org. <https://www.unicef.org/kyrgyzstan/adolescents-youth>.

55 *ibid*

56 "Issyk-Kul – Инвестиционная карта." n.d. <https://invest.gov.kg/issyk-kul/>.

Кыргызстанда жумушсуздуктун деңгээли

келген туристтердин 70 пайызы Ысык-Көлгө келген⁵⁷.

Эл аралык деңгээлде Кыргызстан Бириккен Улуттар Уюмунун адам укуктары боюнча негизги тогуз эл аралык келишиминин сегизин ратификациялады, анын ичинде бардык адамдарды мажбурлап жоготуудан коргоо конвенциясынан кирген эмес.⁵⁸ Кыргызстандын Конституциясы адамдын укуктарын жана эркиндиктерин ажыратылгыс укуктар катары 23-беренедө бекитет жана “адамдын укуктарын жана эркиндиктерин жокко чыгаруучу же кемсинтүүчү мыйзамдар чыгарылбашы керек” деп кепилдик берет (56-берене).⁵⁹

Бирок ага карабастан, өлкө адам укуктарынын көп көрсөткүчтөрү боюнча жылдар бою артка кетти. Демократияны, саясий эркиндикти жана адам укуктарын коргоо боюнча изилдөөлөрдү жүргүзгөн АКШнын коммерциялык эмес уюму Freedom House өлкөнүн рейтингин 2020-жылы “Жарым-жартылай эркинден” 2022-жылы “Эркин эмеске” түшүрүп, аны “консолидацияланган авторитардык режимдин” катарына киргизди.

Бул мамлекет тарабынан санкцияланган зордук-зомбулук вигилантизмдин, коррупциянын күчөшүнө жана жарандык жана медиа эркиндиктеринин басылышына алып келди.⁶⁰ Кыргызстан ошондой эле CIVICUS Monitor (196 өлкөдө жарандык коомдун абалы жана жарандык эркиндиктер жөнүндө реалдуу убакыт режиминде маалыматтарды камсыз кылуучу изилдөө куралы) тарабынан “тоскоолдукка дуушар болгондор” катары классификацияланган, ал төмөнкү чектөөлөр менен жарандык мейкиндиктин кичирейгенин билдирет: тынч чогулуштар жана ассоциациялар эркиндиги; пикирин билдирүү эркиндиги; жана сөз эркиндиги.⁶¹ Муну сынчыларды куугунтуктоо,

57 Review of Kyrgyzstan BRIEF STATISTICAL HANDBOOK. 2022.

58 “Treaty Bodies Treaties.” 2019. Ohchr.org. 2019. https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/TreatyBodyExternal/Treaty.aspx?CountryID=93&Lang=EN.

59 “KYRGYZSTAN DRAFT LAW ‘on the CONSTITUTION of the KYRGYZ REPUBLIC’ (*).” n.d. [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdfFile=C-DL-REF\(2021\)017-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdfFile=C-DL-REF(2021)017-e).

60 “Kyrgyzstan: Freedom in the World 2022 Country Report.” n.d. Freedom House. Accessed November 6, 2022. <https://freedomhouse.org/country/kyrgyzstan/freedom-world/2022>.

61 “CIVICUS - Tracking Conditions for Citizen Action.” n.d. Monitor.civicus.org. Accessed November 6, 2022. <https://monitor.civicus.org/country/kyrgyzstan/>.

коркутуп-үркүтүү, кыйноо жана камоо, анын ичинде көз карандысыз маалымат каражаттарынын беделине доо кетирүү⁶² алдыңкы активисттерди, укук коргоочуларды жана журналисттерди камакка алуулар далилдеп турат.⁶³ 2021-жылы эле кыйноо боюнча 63 факты катталып, алардын көбү милиция тарабынан жасалган. Бул иштердин эч бири боюнча кылмыш иши козголгон эмес.⁶⁴

Жапаровдун өкмөтү оппозицияны ооздуктоо үчүн бир катар репрессивдүү мыйзамдарды кабыл алды, анын ичинде 2021-жылга чейин кабыл алынган «Жалган жана так эмес маалыматты коргоо» мыйзамы мамлекетке колдонуучулардын маалыматтарын чогултууга жана «фейк» маалыматы бар сайттарды жабууга кеңири ыйгарым укуктарды берет.⁶⁵ Өкмөт ошондой эле жарандык коомду алсыратуу максатында бейөкмөт уюмдарды финансылык отчеттуулуктун катуу стандарттарын сактоого мажбурлаган “Коммерциялык эмес уюмдар жөнүндө” мыйзамга өзгөртүү киргизди.⁶⁶

Өлкөнүн патриархалдык мурасы аялдар жана башка азчылык топтору үчүн кооптуу мейкиндикти түзүүнү улантууда. LGBTQ+ коомчулугунун мүчөлөрү көбүнчө куугунтукка, сексуалдык зомбулукка, жумушунан айрылууга, турак жайдын жоктугуна жана мамлекеттик көзөмөлдүн күчөшүнө туш болушат.⁶⁷ Үй-бүлөдөгү зомбулук да кеңири таралган көйгөй болуп саналат, аялдардын 27% өмүр бою жакын өнөктөшү тарабынан физикалык жана/же сексуалдык зомбулуктун кандайдыр бир түрүн баштан кечиришет.⁶⁸ COVID-19 пандемиясынын учурунда үй-бүлөдөгү зомбулук фактыларынын (65%) көбөйүшү байкалды.⁶⁹ Мыйзамда тыюу салынган

62 “Kyrgyzstan Archives.” n.d. Amnesty International. Accessed November 6, 2022. <https://www.amnesty.org/en/location/europe-and-central-asia/kyrgyzstan/report-kyrgyzstan/>.

63 “Inside Kyrgyzstan’s Campaign to Silence Journalist Bolot Temirov.” n.d. RadioFreeEurope/Radioliberty. Accessed November 6, 2022. <https://www.rferl.org/a/kyrgyzstan-temirov-journalist-special-investigation/31677591.html>.

64 “Country Reports on Human Rights Practices for 2021 United States Department of State - Bureau of Democracy, Human Rights and Labor KYRGYZ REPUBLIC 2021 HUMAN RIGHTS REPORT EXECUTIVE SUMMARY.” n.d. Accessed November 6, 2022. https://www.state.gov/wp-content/uploads/2022/02/313615_KYRGYZ-REPUBLIC-2021-HUMAN-RIGHTS-REPORT.pdf.

65 “Kyrgyzstan: ‘False Information’ Law Threatens Free Speech.” 2021. Human Rights Watch. August 3, 2021. <https://www.hrw.org/news/2021/08/03/kyrgyzstan-false-information-law-threatens-free-speech>.

66 “Mandates of the Special Rapporteur on the Situation of Human Rights Defenders; the Special Rapporteur on the Promotion and Protection of the Right to Freedom of Opinion and Expression and the Special Rapporteur on the Rights to Freedom of Peaceful Assembly and of Association.” n.d. Accessed November 6, 2022. <https://sp-comm-reports.ohchr.org/TMResultsBase/DownloadPublicationFile?gId=26942>.

67 “Kyrgyzstan.” n.d. United States Department of State. <https://www.state.gov/reports/2021-country-reports-on-human-rights-practices/kyrgyzstan/>.

68 “Kyrgyzstan.” n.d. Evaw-Global-Database.unwomen.org. Accessed November 7, 2022. <https://evaw-global-database.unwomen.org/en/countries/asia/kyrgyzstan>.

69 Human Rights Watch. 2021. “Submission to the Committee on the Elimination of Discrimination against Women Review of Kyrgyzstan,” September 29, 2021. <https://www.hrw.org/>

менен,⁷⁰ ала качуу, көп аял алуу, жаш балдарды никеге туруу, мажбурлап никеге туруу кеңири жайылган көрүнүш.

2020-жылы Эл аралык аялдар күнүндө, аялдарга карата зомбулук маселесине көңүл буруу максатында уюштурулган тынчтык марш учурунда, көпчүлүгү аялдар болгон 70 активисттерге⁷¹ беткапчан адамдар кол салышкан жана кийин ал активисттер милиция тарабынан кармалган. Эркектер менен аялдардын ортосундагы айырмачылыктарды үч негизги индикатор: репродуктивдүү ден соолук, мүмкүнчүлүктөрдү кеңейтүү жана эмгек рыногу аркылуу өлчөгөн Гендердик теңсиздик

индексинде Кыргызстан 162 өлкөнүн ичинен 82-орунду ээлеп, рейтингдин төмөнкү жарымына жайгашты.⁷² Парламенттеги аялдардын орундарынын аздыгы (19,2 пайыз), жыныстар ортосундагы 25 пайыздык эмгек акынын ажырымы,⁷³ жана аялдардын эмгекке катышуусундагы ажырым (эркектер үчүн 75,5 пайызга салыштырмалуу 44,8 пайыз) баары ушундай рейтингге негиз берет.⁷⁴

4.3 Корпоративдик жоопкерчилик жана адам укуктары

Кыргызстан көптөн бери кен байлык маселеси менен күрөшүп, экономикалык өсүү үчүн адам укуктарын басынтып келет. Негизинен алтындан жана көмүрдөн турган тоо-кен тармагы жыйырма жылдан ашык убакыттан бери Кыргызстандын ИДПнын 12 пайыздан ашыгын⁷⁵, экспорттун 42 пайызын жана мамлекеттик кирешенин 9,7 пайызын камсыздап келет⁷⁶.

2022-жылдын июль айына карата өлкөдө болжол менен 2398 кен казуу лицензиясы бар, анын ичинде суу ресурстары боюнча 531, көмүр боюнча 401, алтын боюнча 398, металлдар боюнча 107, мунай жана газ боюнча 57 жана металл эмес кендер боюнча

904,⁷⁷ жана тоо-кен казып алуу өнөр жайы 20 000ден ашуун адамды иштейт⁷⁸.

Кыргызстандын Конституциясынын 16-беренеси “бирдиктүү экологиялык системаны колдоо жана туруктуу өнүктүрүү” үчүн алардын сакталышын камсыз кылуу менен мамлекет тарабынан жерди жана жаратылыш ресурстарын өзгөчө коргоого кепилдик берет.⁷⁹

Минералдык ресурстарды жөнгө салуучу негизги ченемдер: 1999-жылдагы Жер кодекси,⁸⁰ 2005-жылдагы Суу кодекси⁸¹, жана 2018-жылдагы Жер казынасы жөнүндө мыйзам⁸². Жер кодекси жер казынасын пайдалануу укугун берүүнү, каттоону, пайдаланууну жана токтотууну контролдойт.⁸³ Суу кодекси Кыргызстандын калкын коопсуз, туруктуу жана жетиштүү суу менен камсыз кылуу максатында жер үстүндөгү жана жер астындагы сууларды пайдаланууну, коргоону жана өнүктүрүүнү жөнгө салат.⁸⁴

Жер казынасы жөнүндө мыйзам өлкөдөгү пайдалуу кендерди чалгындоо иштерин лицензиялоо системасын жөнгө салуучу негизги мыйзам болуп саналат жана Өнөр жай, энергетика жана жер казынасын пайдалануу мамлекеттик комитети (ӨЭЖМК) тарабынан көзөмөлдөнөт.⁸⁵ “Жер казынасы жөнүндө” мыйзам ошондой эле экологиялык, өнөр жайлык коопсуздукту жана жер казынасын коргоону үзгүлтүксүз текшерүү жөнүндө жоболорду камтыйт жана жогоруда аталган эрежелер сакталбаган учурда жер казынасын пайдалануу укугун токтотууга жол берет⁸⁶.

Тоо кендерин иштетүүгө байланыштуу мыйзамдардан тышкары, жаратылыш ресурстарын пайдалануу боюнча көрсөтмөлөрдү камтыган 1999-жылдагы «Айлана-чөйрөнү коргоо жөнүндө»,⁸⁷ 1999-жылкы «Айлана-чөйрөнү коргоо аудити жөнүндө» жана

77 KUDRYAVTSEVA, Tatyana. 2022. “Kyrgyzstan Checks All Licenses Issued to Subsoil Users -.” 24.Kg. July 19, 2022. https://24.kg/english/239992_Kyrgyzstan_checks_all_licenses_issued_to_subsoil_users/.

78 “Kyrgyzstan’s Mining Sector Wilts as Authorities Seek Total Control | Eurasianet.” n.d. Eurasianet.org. Accessed November 7, 2022. <https://eurasianet.org/kyrgyzstans-mining-sector-wilts-as-authorities-seek-total-control>.

79 DRAFT LAW “on the CONSTITUTION of the KYRGYZ REPUBLIC.” n.d.

80 LAND CODE of the KYRGYZ REPUBLIC. 1999.

81 WATER CODE of the KYRGYZ REPUBLIC. 2005.

82 LAW of the KYRGYZ REPUBLIC of May 19, 2018 No. 49 about Subsoil. 2018.

83 Review of Extractive Industries Transparency Initiative: Report of the Kyrgyz Republic for 2015 - 2017. n.d. KEITE KYRGZTAN.

84 Ibid

85 Ibid

86 Ibid

87 IGF MINING POLICY FRAMEWORK ASSESSMENT Kyrgyzstan. 2018. Intergovernmental Forum. <https://www.iisd.org/system/files/publications/kyrgyzstan-mining-policy-framework-assessment-en.pdf>

news/2021/09/29/submission-committee-elimination-discrimination-against-women-review-kyrgyzstan.

70 “Kyrgyzstan: Pressure Builds to Protect Women and Girls.” 2019. Human Rights Watch. May 28, 2019. <https://www.hrw.org/news/2019/05/28/kyrgyzstan-pressure-builds-protect-women-and-girls>.

71 “Kyrgyzstan: Women’s Activists Detained.” 2020. Human Rights Watch. March 11, 2020. <https://www.hrw.org/news/2020/03/12/kyrgyzstan-womens-activists-detained>.

72 “Human Development Reports.” n.d. Hdr.undp.org. <https://hdr.undp.org/en/countries/profiles/KGZ>.

73 Review of Kyrgyzstan BRIEF STATISTICAL HANDBOOK. 2022.

74 United Nations. n.d. “Specific Country Data.” Hdr.undp.org. Accessed November 7, 2022.

75 “Горнодобывающая отрасль принесла в бюджет страны 26 млрд сомов с начала года.” n.d. Accessed November 7, 2022. <https://economist.kg/novosti/2022/08/24/gornodobyvajushaya-otrasl-prinesla-v-bjudzhet-strany-26-mlrd-somov-s-nachala-goda/>.

76 “Kyrgyz Republic.” n.d. EITI. Accessed November 7, 2022. <https://eiti.org/countries/kyrgyz-republic>.

1999-жылкы Экологиялык экспертиза жөнүндө мыйзамдарды кошкондо,⁸⁸ айлана-чөйрөнү сактоо менен айлана-чөйрөнү коргоо боюнча конкреттүү мыйзамдар бар.

Бул коомчулук менен кеңешип, айлана-чөйрөгө таасир этүүнү баалоо (АТБ) жүргүзүү зарылдыгын камтыйт.⁸⁹ Бул мыйзам 2015-жылдын айлана-чөйрөгө тийгизген таасирине баа берүүнү жүргүзүүнүн тартиби жөнүндө жобо менен толукталган, ал экономикалык ишмердиктин АТБ жүргүзүү үчүн негиз болуп саналат.⁹⁰ Климаттын өзгөрүшүнө каршы күрөшүү боюнча өлкөнүн эл аралык милдеттенмелери Кыргызстан 2000-жылдан бери катышуучу болуп келген жана климат боюнча Париж макулдашууларын кошо алганда, бардык тиешелүү макулдашууларды ратификациялаган БУУнун климаттын өзгөрүшү жөнүндө Алкактык конвенциясына (БУУ ККИК) жайылтылат.⁹¹

Бирок, өлкөнүн тоо-кен казып алуу, айлана-чөйрөнүн деградациясы жана адам укуктары менен байланышкан талаштуу тарыхы бул мыйзамдар кабыл алынганга чейин эле башталган жана совет дооруна таандык. Калк азыркыга чейин Кыргызстанда Эгемендүүлүк алганга чейин иштеп келген уран кендеринин кесепеттери менен күрөшүп келет. Азыр алар жабык, бирок кароосуз калган жерлердин көпчүлүгү-радиоактивдүү таштандылар полигону. Ондогон жылдар өткөндөн кийин, биз суунун жана абанын булганышынын деңгээли байкаларлык жогорулап, айланадагы жамааттар уран калдыктарынан жапа чегип жатканын көрүп жатабыз.⁹² Натыйжада бардык тургундардын ден соолугу начарлап жатат.⁹³

Буга 600 000 тоннадан ашык радиоактивдүү калдыктар көмүлгөн Ысык-Көлдүн түштүк бөлүгүндө жайгашкан Кажы-Сай айылы жакшы мисал боло алат.⁹⁴ Бул айылдын жашоочулары шишик жана рак ооруларынын улуттук орточо

88 ibid

89 ibid

90 Review of Extractive Industries Transparency Initiative: Report of the Kyrgyz Republic for 2015 - 2017. n.d. KEITE KYRGZTAN.

91 "Climate change in Kyrgyzstan". UNDP. Accessed 7 November 2022 <https://www.undp.org/kyrgyzstan/climate-change-kyrgyzstan>

92 Dogan, Ilhan, Ibrahim Ilker Ozyigit, Bermet Kidiraliyeva, Kadirbay Cekirov, Gulbubu Kurmanbekova, Bihter Ucar, Nurzat Saykueva, et al. 2021. "Assessment of Pollution at the Former Uranium Waste Dumpsite near Kaji-SayVillage/Kyrgyzstan: A Genetic and Physiological Investigation." *Journal of Radiation Research and Applied Sciences* 14 (1): 280-94. <https://doi.org/10.1080/16878507.2021.1957397>

93 "Uranium Mine in Kyrgyzstan Spreads Pollution for 53 Years." n.d. The Third Pole. <https://www.thethirdpole.net/en/pollution/uranium-mine-radioactive-waste-kyrgyzstan/>.

94 Dogan, Ilhan, Ibrahim Ilker Ozyigit, Bermet Kidiraliyeva, Kadirbay Cekirov, Gulbubu Kurmanbekova, Bihter Ucar, Nurzat Saykueva, et al. 2021. "Assessment of Pollution at the Former Uranium Waste Dumpsite near Kaji-SayVillage/Kyrgyzstan: A Genetic and Physiological Investigation." *Journal of Radiation Research and Applied Sciences* 14 (1): 280-94. <https://doi.org/10.1080/16878507.2021.1957397>

көрсөткүчүнө салыштырмалуу жогору.⁹⁵ 2019-жылы канадалык Azarga Uranium компаниясынын Ысык-Көл облусунда уран казып алуу долбооруна каршы кеңири нааразылык акцияларынан кийин Кыргызстан уранды чалгындоого жана казууга толук тыюу салган.⁹⁶

КУМТӨР АЛТЫН КЕНИ

Бул изилдөөнүн чордону Кумтөр алтын кени болуп саналат. Бул Борбордук Азиядагы эң ири ачык алтын кендеринин бири жана ИДПнын 10 пайыздан ашыгын түзүүчү мамлекеттик бюджетке эң чоң салым кошот.⁹⁷ Кенде 4000ден ашык адам иштейт, алардын көбү Кыргызстандын жарандары.⁹⁸ Кумтөр Бишкектен 350 км түштүк-чыгышта, Борбордук Тянь-Шань тоо кыркаларынын түштүк бөлүгүндө, деңиз деңгээлинен 4000 метр бийиктикте жайгашкан.⁹⁹ Кыргыз мамлекеттик геологиялык комитети Кумтөрдө геологиялык чалгындоо иштерин биринчи жолу 1978-жылы баштаган.¹⁰⁰ Кыргызстан эгемендүүлүккө ээ болгондон кийин геологиялык чалгындоо иштерин улантуу үчүн батыштан инвестиция тартылып, канадалык Камеко тоо-кен компаниясы тандалып алынган.

«Камеко» корпорациясынын ортосунда башкы келишим түзүлүп, ага ылайык «Кумтөр Голд Компани» (КГК) расмий түрдө түзүлгөн.¹⁰¹ 1994-жылы келишим аяктагандан кийин «Камеко» «Кумтөр Голд Компанинин» 33 пайыз акциясына ээ болуп, 1997-жылы коммерциялык өндүрүш башталган.¹⁰² 2004-жылы «Камеко» менен Кыргызстандын өкмөтү КГКны канадалык Centerra Gold Inc деп аталган жаңы биргелешкен компанияга өткөрүп берүү келишимин жарыялап,¹⁰³ Кумтөр алтын кенине толук ээлик кылуу укугун расмий түрдө Центерра Голдго өткөрүп берген.¹⁰⁴

Кыргыз өкмөтү «Кыргызалтын» мамлекеттик ишканасы аркылуу «Центерра Голддун» 33% акциясын сактап калды. «Центерра Голд» компаниясы

95 ibid

96 Reuters. 2019. "Kyrgyzstan Bans Uranium Mining after Pro- tests," May 2, 2019, sec. Commodities News. <https://www.reuters.com/article/us-kyrgyzstan-uranium-idUSKCN-1S81NN>.

97 "Mongolia and Kyrgyzstan Struggle with the Curse of Mineral Wealth." n.d. The Economist. Accessed November 7, 2022. <https://www.economist.com/asia/2021/11/06/mon-golia-and-kyrgyzstan-struggle-with-the-curse-of-mineral-wealth>.

98 "Kumtor Gold Company | Official Site of the Kumtor Gold Company - Welcome." n.d. www.kumtor.kg. Accessed November 7, 2022. <https://www.kumtor.kg/en/>.

99 "Operations | Kumtor Gold Company." n.d. www.kumtor.kg. Accessed November 7, 2022. <https://www.kumtor.kg/en/deposit/>.

100 "History | Kumtor Gold Company." n.d. www.kumtor.kg. Accessed November 7, 2022. <https://www.kumtor.kg/en/deposit/history/>.

101 Centerra Gold." n.d. www.centerragold.com. <https://www.centerragold.com/corporate/history>.

102 Ibid

103 Jointly owned by Cameco and Kyrgyz Republic-owned Kyrgyzal-tyн JSC. (explain in-text)

104 ibid

менен өкмөттүн ортосундагы көп жылдык пикир келишпестиктен кийин, улуттук мыйзамдарды бузду деген айыптоолордун негизинде парламент 2021-жылы мамлекетке компанияны убактылуу көзөмөлгө алууга уруксат берген мыйзамды кабыл алган.¹⁰⁵ Бир күндөн кийин райондук сот КГКга экологиялык нормаларды бузгандыгы үчүн 3,1 миллиард АКШ доллары өлчөмүндө айып салган.¹⁰⁶ 2022-жылы толук бир жылдык соттук териштирүүлөрдөн кийин кыргыз өкмөтү акыры Центерра Голд менен макулдашып, Кумтор алтын кенине толук ээлик кылды.¹⁰⁷ Кен жакынкы 10 жылда кеминде 5 миллиард долларлык алтын өндүрөт деп күтүлүүдө.¹⁰⁸

Иш башталган учурдан тартып” Кумтор “ бир катар адамуктарынын бузулушуна жана айлана-чөйрөнүн бузулушуна айыпталган. 1998-жылы карьердик жүк ташуучу унаанын оодарылып кетиши эки тонна натрий цианидин (алтынды тазалоо үчүн колдонулат) курчап турган айылдар үчүн ичүүчү суунун жалгыз булагы болгон Барскоон дарыясына төгүлгөн.¹⁰⁹ Уулуу зат төгүлгөндөн кийин айыл тургундарынан беш саат бою маалымат жашырылып, аларга маалымат берилгенде кырсыктын оордугу төмөндөтүлүп баяндалган.¹¹⁰ Окуядан кийин бир айдын ичинде жапа чеккен айылдар эвакуацияланган, бирок бир нече айыл тургундары каза болгон жана 5000ден ашууну ооруп калган¹¹¹. 17 000ден ашык адамга шашылыш медициналык жардам көрсөтүлгөн.¹¹² Кош бойлуу аялдарды мажбурлап бойдон алдыруу фактылары да катталган.¹¹³

Өкмөттүн КГКга каршы чара көрбөгөнүнө нааразы болгон Ысык-Көлдүн тургундары 2013-2014-жылдары Центерра Голдго каршы бир катар нааразылык акцияларын өткөрүп, анда жүздөгөн адамдар жарадар болгон же камакка алынган, айрым учурларда кыйноого алынган.¹¹⁴ Акыры президент

105 Reuters. 2021. “Kyrgyzstan Court Fines Centerra Gold Mining Venture \$3.1 Billion,” May 8, 2021, sec. Precious Metals & Minerals. <https://www.reuters.com/article/center- ra-gold-kyrgyzstan-idUSL1N2MV070>.

106 *ibid*

107 <https://www.reuters.com/business/kyrgyzstan-cana- das-centerra-end-kumtor-gold-mine-dispute-2022-04-04/>

108 *ibid*

109 “Even Two Decades after Massive Cyanide Spill, Kyrgyz Poisoning Victims Get Scant Compensation.” n.d. Ra- dioFreeEurope/Radi- oLiberty. <https://www.rferl.org/a/qish- loq-ovozi-kumtor-cyanide- spill-compensation-gold-min- ing/30797137.html>.

110 *ibid*

111 *ibid*

112 “Kumtor: The Gold Mine That Could Make or Break Kyrgyz- stan.” n.d. OpenDemocracy. Accessed November 7, 2022. <https://www. opendemocracy.net/en/odr/kumtor-gold- mine-could-make-or- break-kyrgyzstan/>.

113 “Even Two Decades after Massive Cyanide Spill, Kyrgyz Poisoning Victims Get Scant Compensation.” n.d. Ra- dioFreeEurope/Radi- oLiberty. <https://www.rferl.org/a/qish- loq-ovozi-kumtor-cyanide- spill-compensation-gold-min- ing/30797137.html>.

114 “Centerra Gold: The Ugly Face of Canadian Capitalism | Mining- Watch Canada.” n.d. Miningwatch.ca. Accessed November 7, 2022. <https://miningwatch.ca/blog/2021/6/9/ centerra-gold-ugly-face- ca- nadian-capitalism>.

Кумтор алтын кенинин айланасында өзгөчө кырдаал режимин жарыялады.¹¹⁵

2020-жылы, жыйырма жылдан ашык согуштан кийин, КГК Барскоон кырсыгынан жабыркагандардын ар бирине 5700 доллардан компенсация төлөп берүүгө милдеттендирилди – бул коомчулуктун тынчтыгына, ден соолугуна жана жашоо-тиричилигине узак мөөнөттүү терс таасирин эске алганда, өтө аз сумма.¹¹⁶ Кырсык ден соолукка тийгизген кесепеттеринен тышкары, айыл тургундарын негизги тиричилик булагынан, атактуу Барскоон алмаларын сатуудан (булгануунун натыйжасында) ажыраткан.¹¹⁷

Жергиликтүү тургундар жүк ташуучу унаалардан жана жалпы эле кен казуудан чыккан чаңдардын көптүгүнө бир нече жолу даттанышкан, бул алардын коопсуз тамак-ашка жана ичүүчү сууга жетүүсүн начарлатат. Азырынча бул маселени чечүү үчүн өкмөт да, Центерра Голд да эч нерсе кыла элек.¹¹⁸ Мындан тышкары, Кумтор менен Кыргызстандын өкмөтүнүн ортосундагы эки тараптуу келишимдин 3.6-пунктуна ылайык, иштеп жаткан Ысык-Көл облусунда тоо-кен компаниясы инфраструктураны өнүктүрүүгө инвестиция салууга милдеттүү.¹¹⁹ Бирок бул жылдардын ичинде шаарларды жана айылдарды колдоого абдан аз каражат жумшалган. Бүгүнкү күндө суу түтүктөрү кыйла эскирип, көптөн бери оңдоодон өткөн эмес. Мындан улам жергиликтүү тургундардын ичүүчү таза сууга жетүүсү чектелип, анын аздыгынан улам жергиликтүү бийлик тарабынан үзгүлтүккө учурайт.

Бирок эң чоң коркунуч Кумтор алтын кенин курчап турган Давыдов жана Лысый¹²⁰ мөңгүлөрүнүн эришинен келип чыгат. Кен Борбордук Азиянын негизги суу жолу болгон Нарын дарыясын таза суу менен камсыз кылган мөңгүлөрдү кесип өтөт.¹²¹ Көп жылдар бою карьерден күкүрт үч кычкылы, күкүрт

115 Press, The Associated. 2013. “Hundreds Storm Office of Canadian Centerra Mine in Kyrgyzstan, 55 Wounded in Clashes.” Financial Post, May 31, 2013. <https://financialpost.com/commodities/mining/ kyrgyzstan-declares-state-of- emergency-as-centerra-mine-pro- test-turns-bloody>.

116 “Centerra Gold: The Ugly Face of Canadian Capitalism | Mining- Watch Canada.” n.d. Miningwatch.ca. Accessed November 7, 2022. <https://miningwatch.ca/blog/2021/6/9/ centerra-gold-ugly-face- ca- nadian-capitalism>.

117 “Even Two Decades after Massive Cyanide Spill, Kyrgyz Poisoning Victims Get Scant Compensation.” n.d. Ra- dioFreeEurope/Radi- oLiberty. <https://www.rferl.org/a/qish- loq-ovozi-kumtor-cyanide- spill-compensation-gold-min- ing/30797137.html>.

118 “Kumtor: The Gold Mine That Could Make or Break Kyrgyz- stan.” n.d. OpenDemocracy. Accessed November 7, 2022. <https://www. opendemocracy.net/en/odr/kumtor-gold- mine-could-make-or- break-kyrgyzstan/>.

119 <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/80053?cl=ru-ru>

120 “EBRD’s Environmental Policy under Scrutiny in Kyrgyz- stan.” n.d. Thediomat.com. Accessed November 7, 2022. <https://the- diplomat.com/2014/11/ebdrs-environmental-pol- icy-under-scruti- ny-in-kyrgyzstan/>.

121 “Are Kyrgyzstan’s Glaciers under Threat? This Ecologist Thinks So.” n.d. OpenDemocracy. Accessed November 7, 2022. <https://www. opendemocracy.net/en/odr/are-kyrgyz- stans-glaciers-under- threat/>.

ангидриди, коргошун, кадмий жана диоксиддер¹²² сыяктуу кислота түзүүчү кошулмаларды камтыган бош тектердин булгоочу заттары төгүлүп турат, ал ансыз да эриген морт мөңгүлөрдүн эришин тездетет. Мөңгүлөрдү суюлтуунун натыйжасында шахтанын калдыктарынан беш чакырым алыстыкта жайгашкан Петров көлүнүн көлөмү жыл сайын 92 миң чарчы метрге көбөйүүдө.¹²³ Мындай улана берсе, көл ашып, 90 миллион куб метрден ашык химиялык калдыктар сакталган калдык сактоочу жайдын астындагы дамба жарылып кетиши мүмкүн.¹²⁴ Калдыктарды сактоочу жайлар–рудадан баалуу металлдар алынган кийин майда бөлүнгөн калдык бөлүкчөлөрдү сактоочу жай. Бул жер астындагы суулардын катуу булганышына, уулуу химиялык калдыктар Нарын дарыясына кирип, Кыргызстан үчүн эле эмес, Борбордук Азиядагы коңшулары үчүн да катастрофалык кесепеттерге алып келет. around 1 billion soms (USD 12.5 million).

Кендин ачык болушу аны өзгөчө кооптуу кылат, анткени ал айланадагы абанын жана суунун химиялык курамына гана коркунуч келтирбестен, коңшу аймактардагы жумушчулардын жана тургундардын ден соолугуна коркунуч туудурган уулуу чаң бөлүкчөлөрүн да бөлүп чыгарат.¹²⁵ «Центерра Голд» дайыма мөңгүлөрдүн эриши үчүн жоопкерчиликтен баш тартып, анын ордуна, келтирилген зыянды жалаң климаттын өзгөрүшү менен байланыштырууда.¹²⁶

жылдын май айында Кумтөр улутташтырылгандан кийин борбордук кендин шахтасынын дубалында жарака пайда болуп, өкмөт 40 жумушчуну эмгек өргүүсүнө чыгууга буйрук берген.¹²⁷ Буга жооп катары президент Садыр Жапаров колун шилтеп, «кырсыктар мындан ары дагы болот» деп, мындай нерселер анын көзөмөлүндө эмес экендигин баса белгилеген.¹²⁸ 2022-жылдын июль айында Ысык-Көл облусунда капыстан капыстан мөңгү кулап, кар көчкү болгон.¹²⁹ Бактыга жараша, эч ким жабыркаган жок, бирок эксперттер учурдагы тоо-кен практикасы өзгөрбөсө, бул өзүнчө көрүнгөн ишти алдыда боло

122 Бош тектер – казылып алынган жана карьерден ташылып чыгарылган, бирок металлдын концентрациясы жок тек

123 “Are Kyrgyzstan's Glaciers under Threat? This Ecologist Thinks So.” n.d. OpenDemocracy. Accessed November 7, 2022. <https://www.opendemocracy.net/en/odr/are-kyrgyz-stans-glaciers-under-threat/>.

124 Рудадан баалуу металлдар чыгарылгандан кийин майда майдаланган калдык бөлүкчөлөрдү сактоочу жай

125 “Bloomberg - Are You a Robot?” n.d. Wwww.bloomberg.com. Accessed November 7, 2022. <https://www.bloomberg.com/news/articles/2021-09-01/centerra-says-seized-kyrgyz-stan-mine-flooded-endangering-site?leadSource=uveri-fy%20wall>.

126 “COP21: How Glacial Melt and Toxic Waste Could Spell Disaster in Kyrgyzstan.” 2015. The New Humanitarian. December 2, 2015. <https://www.thenewhumanitarian.org/feature/2015/12/02/cop21-how-glacial-melt-and-toxic>

127 “Kyrgyzstan: Pit Wall Cracks Raise Questions over Future of Giant Kumtor Gold Mine | Eurasianet.” n.d. Eurasianet.org. Accessed November 7, 2022. <https://eurasianet.org/kyrgyzstan-pit-wall-cracks-raise-questions-over-future-of-giant-kumtor-gold-mine>.

128 ibid

129 “Collapsing Glacier in Kyrgyzstan Sends Worrying Signal to Central Asia.” 2022. State of the Planet. July 13, 2022. <https://news.climate.columbia.edu/2022/07/13/a-collapsing-glaciers-in-kyrgyzstan-sends-worrying-signal-to-central-asia/>.

турган жакшы эмес нерселердин жарчысы катары чечмелешет.

2022-жылдын августунда Тенгиз Бөлтүрүк Кумтөрдүн жетекчиси кызматынан бошотулган. Финансылык отчеттуулуктагы мыйзам бузуулар белгиленди.¹³⁰ Андан кийин оппозиция Кумтөрдүн ишмердүүлүгүнө байланыштуу бардык документтер менен таанышууну талап кылды¹³¹ жана Жапаровдун өкмөтүнө тынчызданууну билдирип, аны алтын сатып алуучулар тууралуу маалыматты жашырып жатат деп айыптады. Өзүнүн сынчыларын жооштуруу максатында Жапаров ММКларга интервью уюштуруп, анда ал сырды сактоо «жүктүн коопсуздугу үчүн» зарыл экенин айтып, «Кумтөрдөн бир граммды да эч ким уурдай албайт» деп баса белгилеген.¹³²

Жакында эле Бөлтүрүк КР ИИМдин Башкы прокуратурасы тарабынан камакка алынган. Аны камакка алуу КГКнын ишмердүүлүгүн иликтөөнүн жыйынтыгында жасалган.¹³³ Акционердик коомдор жөнүндөгү мыйзамды бузгандыгы үчүн үч кылмыш иши козголгон.¹³⁴ Башкы прокуратура «Кумтөр Голд Компанинин» кызмат адамдары иштеп чыккан коррупциялык схеманын натыйжасында мамлекет 1 миллиард сомго жакын (12,5 миллион АКШ доллары) зыян тартканын жарыялады¹³⁵

130 “Тенгиз Болтурук освобожден от должности руководителя Кумтора за финансовые нарушения.” n.d. Радио Азаттык (Кыргызская служба Радио Свободная Европа/Радио Свобода). Accessed November 7, 2022. <https://rus.azattyk.org/a/32001903.html>.

131 “Оппозиционеры требуют от власти отчета по деятельности Кумтора.” n.d. Радио Азаттык (Кыргызская служба Радио Свободная Европа/Радио Свобода). Accessed November 7, 2022. <https://rus.azattyk.org/a/32008558.html>.

132 “Президент Кыргызстана объяснил, почему не раскрывается информация о покупателях золота страны.” n.d. Радио Азаттык (Кыргызская служба Радио Свободная Европа/Радио Свобода). Accessed November 7, 2022. <https://rus.azattyk.org/a/32007933.html>.

133 DZHUMASHOVA, Aida. 2022. “Prosecutor General's Office Opens 3 Criminal Cases after Check of Kumtor's Work -.” 24.Kg. September 13, 2022. https://24.kg/english/244816_Prosecutor_Generals_Office_opens_3_criminal_cases_after_check_of_Kumtors_work/.

134 Ibid

135 Ibid

Ысык-Көлдүн негизги жан булагы болгон өрүк

Жерлердеги аныктоолор

Экономикалык, социалдык жана маданий укуктар

Чогултулган далилдердин, ошондой эле ФАМ командасынын түздөн-түз байкоосунун негизинде Кумтөрдүн ишмердүүлүгү Ысык-Көл облусунун калкынын, бүтүндөй Кыргызстан менен Борбордук Азиянын экономикалык, социалдык жана маданий укуктарына (ЭСМУ) ачык жана реалдуу коркунуч келтирет.

ЧАҢ, ЖАШООГО КАРАЖАТТАР ЖАНА АЗЫК-ТҮЛҮК

Тоо-кен өндүрүшүнүн чаң калдыктары тоо-кен материалдарын майдалоодо, майдалоодо жана механикалык иштетүүдө, жүктөрдү жүктөөдө жана түшүрүүдө жана буу конденсациясында бөлүнүп чыккан эң майда катуу бөлүкчөлөрдөн турат. Бул чаңдын курамында формальдегид жана кремний диоксиди (SiO₂) сыяктуу уулуу элементтер, ошондой эле хром туздары, акиташ, каустикалык сода, мышьяк жана кальций карбиди түрүндөгү химиялык заттар бар. Жүк ташуучу унаалар жана Кумтөр кениндеги тоо-кен иштеринин натыйжасында пайда болгон чаңдын көлөмү ФАМ тобу тарабынан жүргүзүлгөн ар бир ФТТда негизги маселе катары аныкталган.

Тосордогу ФТТ чаңдын токойлорго жана биологиялык ар түрдүүлүккө терс таасирин баса белгиледи. Катышуучулардын бири белгилегендей, Кумтөрдүн чаңына каршы табигый тосмо катары кызмат кылышы керек болгон жергиликтүү жашыл токой гүлдөбөй калды. Мал жаюуга жарабай калган чөп да ошондой. Буга байланыштуу кыргызстандык жапайы жаратылыштын белгилүү фотографы Влад Ушаков тоо койлорунун массалык кырылып жатканын далил катары келтирди. Кумтөрдүн тегерегиндеги өрөөндөр түлкү, карышкыр жана аюулардын көптүгүнөн жапайы жаратылышты фотографтар, экологиялык активисттер жана туристтер арасында популярдуу болуп келген. Бирок, Ушаковдун айтымында, ачык жол менен казуу жапайы жаратылыштын көбүнүн жок болуп кетишине алып келди.

Ысык-Көлдүн жамааттары малына болгон коркунучтан тышкары, өрүк бактарынын (алар негизги иш-аракети, ошондой эле жашоонун негизги булагы) келечеги жана мөмө-жемиштеринин сапаты жөнүндө тынчсызданышууда. ФАМ тобу, өзгөчө активдүү кыймыл жолдордун жанында өскөн өрүк жана алмалардагы кара тактардын бар-жоктугун текшерди. Тактардын пайда болуу себеби илимий жактан изилденип бүтө

Жергиликтүү депутат Бексултанов Сабыр, Фокус-топтогу талкуунун катышуучусу

элек болсо да,

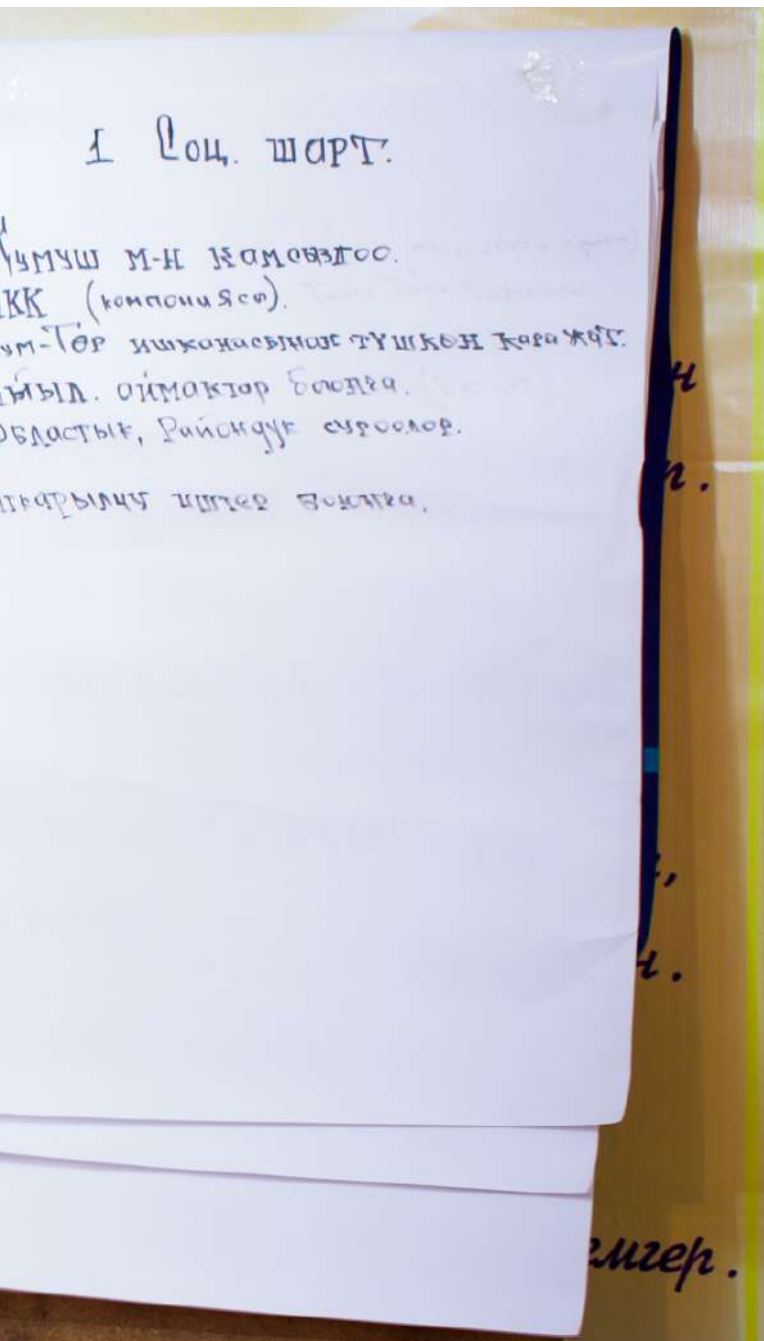
InКичи жаргылчактын жашоочулары мөмө-жемиштердин партиясы Россиянын ветеринардык жана фитосанитардык көзөмөл боюнча федералдык кызматына экспертизага жөнөтүлгөнүн айтып, ал жерде азырынча аныктала элек бактериянын бар экендигин тастыкташты. Элементардык эксперименттен кийин айылдыктар бастырманын астында өстүрүлгөн жана сырткы чөйрөдөн жана чаңдан корголгон өрүктө кара тактар пайда болбой тургандыгын билдиришти.

Бул табышмак өзгөчө тынчсызданууну жаратат, анткени бузулган өрүктү Орусияга экспорттоо мүмкүн эмес, ал эми жергиликтүү сатылган өрүк алда канча арзан, ошондуктан кирешеге зыян келтирет. Кичи-Жаргылчактын тургундары 2021-жылы өрүктөрүнүн 10 пайызы гана зыянга учураганын айтышты. 2022-жылы бузулган өрүктүн үлүшү 60 пайызга чейин өскөн. Алар жабыр тарткан өрүктүн айырмалоочу

‘Кумтөргө чейин биздин жемиштердин сапаты жакшы болчу’ – Кичи-Жаргылчактын тургуну

«Башында биз алардын жамааттар менен жумушчулардын жашоосу жакшырат деген убадаларына ишенгенбиз.

Бирок андай болгон жок’– Тосор тургуну

Тосор айылындагы кара тактары бар өрүктөр

өзгөчөлүгү катары «башка», айкын жагымсыз даамды белгилешти.

Бирок, Барскоон айылынын тургундары чаң менен байланышкан булгануу маселеси көп жылдардан бери чечилбей келгендиктен, мындай аппараттардын натыйжалуулугунан күмөн санашты.

Кышында жүк ташуучу унаалар Кумтөрдөн дөңгөлөктүү кар менен чыгып кетишет, алар төмөнкү айылдарга жеткенде ээрип кетишет, ал айылдардын бири - Барскоон. Эрүү процессинде айыл тургундары Кумтөрдөн булганган суу топуракка кирип кетүү коркунучун аныкташкан. Барскоондук жергиликтүү жамааттын лидери жана коомдук активист Эркингүл Иманкожоева жергиликтүү тургундар Кумтөрдө колдонулган химиялык материалдардын түрлөрүн жана өзгөчө көлөмүн билишпейт деп ырастады. Аларга кен ишканасына баруучу жолдордогу муздарды эритүү үчүн колдонулгандар жана кен үчүн материалдарды жана химиялык заттарды ташыган

оор жүк ташуучу унаалардын дөңгөлөктөрүнө жана кузовуна колдонулуучу тайгаланууга каршы суюктук кирет.

Барскоондуктар Кумтөргө кирип-чыгып жүргөн жүк ташуучу унаалардын ызы-чуу жана титирөө менен бирге чаң коркунучунун негизги себеби деп эсептешет. Бул айыл кен чыккан жерге баруучу негизги жолдордун биринде жайгашкан жана бул оор жүк ташуучу унааларга дайыма жолугуп турат. Тургундар мөмөлүү бак-дарактарына, жайыттарына чаң каптап жатканын айтып, жүк ташуучу унаалардын өтүшүнөн улам үйлөрдүн тынымсыз титиреп жатканына нааразылыгын билдиришти.

Барскоондо болгон учурда ФАМ тобу Кумтөрдөн бир дагы жүк ташуучу унааны көргөн жок, бирок карьердин дубалында жарака ачылып (21-бетти караңыз) кен казуу аянтында ишти жайлаткан деп айтышты. Иликтөө иштеринин жүрүшүндө ФАМ тобу чаң өлчөөчү приборлорду негизги жолдун боюнан жана тоо жолундагы талаалардан табышкан.

Бул кооптонуулар Кумтөр кенинде болуп жаткан окуяларга маалымат жана ишенимдин жоктугунан улам келип чыгууда. Тактап айтканда, кеп кендеги уулуу заттардын, тактап айтканда уран калдыктары, ошондой эле топурак менен суунун сапаты жөнүндө болуп жатат.

Ошондой эле Ысык-Көлдө уран калдыктарын сактоочу жайлар көптөн бери иштеп келгендигинен улам уран маселеси боюнча кооптонуулар пайда болууда. ФАМ командасы Кажы-Сай айылына барды (20-бетти караңыз) жана коомчулуктун мүчөсүнүн көрсөтмөлөрүн чогултту, ал Кумтөрдө ири инцидент болгон учурда,

мисалы, мөңгүлөр жарым-жартылай бузулганда жана андан кийинки жер көчкүдө уран калдыктарын

Барскоон айылындагы унаалар

сактоочу жай коркунуч алдында калып, калктын ден соолугу үчүн олуттуу коркунучка дуушар болот деген кооптонуусун билдирген.

Фокус-талкуулардын жана жеке маектешүүлөрдүн жүрүшүндө суунун сапаты боюнча маселе дайыма көтөрүлүп турду. Айлана-чөйрөнү коргоо боюнча эксперт жана коргоочу Калия Молдогазиева ФАМ тобуна Кумтерде колдонулуучу суу жакынкы Петров көлүнөн, ал эми Ысык-Көл айылдарында Нарын дарыясынан алынарын түшүндүрдү. Ал кошумчалагандай, жергиликтүү калктын негизги көйгөйү суунун сапаты эмес, эскирген түтүк инфраструктурасы, тактап айтканда Барскоондо.

Жарандык активист Эркингүл Иманкожоева ФАМ командасына алтын коомчулуктун эң зарыл муктаждыгы эмес, таза суу экенин ачык айтты.

Алар сууну көз карандысыз эксперттер текшерип чыгышын каалашат.

Бул сезимдер өзгөчө Барскоондун жашоочуларына мүнөздүү. Тургундардын биринин айтымында, сууга байланыштуу адамдардын да, алардын малынын да ден соолугуна коркунуч бар. Улуттук бийликтердин суунун сапаты жакшы деп бир нече жолу ишендирүүсү, өзгөчө 1998-жылы цианид төгүлгөн шартта, аларга ишеним артпайт (21-бетти караңыз). Чолпон-Ата шаарынын тургундары дагы ушул себептен улам суунун сапатына тынчсыздануусун билдиришти.

Туризм Ысык-Көлдүн жээгинде жайгашкан бул айылдын негизги киреше булактарынын бири болуп саналат жана тургундар “Кумтер” ишканасынын

ишмердүүлүгүнөн улам келип чыккан дагы бир инцидент алардын жашоо каражаттарын толугу менен жок кылышы мүмкүн деп кооптонушат.

Барскоон айылындагы Эркингүл Иманкожоева жана башка жергиликтүү коомчулуктун өкүлдөрү менен фокус-топтук талкуу

Калктын эң чоң көйгөйү суунун сапаты гана эмес, анын саны дагы. Бул өзгөчө Барскоондун тургундарына тиешелүү. Жергиликтүү активист Гүлнур Алымбекова абал ансыз деле оор экенин айтат: ичүүчү суу күнүнө 4-5 саатка гана берилет.

ФАМ командасына сууга жетүү боюнча бир нече даттануулар келип түшкөн. «Кумтөрдүн» ишмердүүлүгүнөн улам мөңгүлөрдүн начарлашы жана климаттын өзгөрүшү жагынан аз жардам болгону менен, анын негизги себеби - республикалык бюджеттен бөлүнгөн каражаттарга карабай эскирген сантехника деп эсептелинет.

‘Бизге алтын эмес, таза суу керек.’

‘Биз эмнени ичип жатканыбызды билбейбиз.’

Кажы-Сай айылындагы уран калдыктарынын аэрофотосүрөттөрү

1998-ЖЫЛДАГЫ ЦИАНИДДИН ТӨГҮЛГӨНҮНҮН УЗАК МӨНӨТТӨГҮ ТАССИРИ

ТФАМ тобу 1998-жылы төгүлгөн цианид Барскоон эли жана жалпы Кыргызстан үчүн дагы эле айыкпаган жара экенин белгилешти. Сурамжыланган коомчулуктун бардык мүчөлөрү окуянын мүмкүн болуучу узак мөөнөттүү кесепеттерин көрсөтүштү, алардын көпчүлүгү ден соолугуна жана ичүүчү сууга жетүүдөгө тынчсызданат.

ФАМ тобу бир фокус-топтун жүрүшүндө Барскоон районунун «Ысык-Көл Айылы» жамаатынын үч мүчөсүн жана коомчулуктун башка мүчөлөрүнөн сурамжылоо жүргүзүштү.

Эркингүл Иманкожоева төгүлгөндөн дээрлик сан жеткис сандагы адамдар ооруп калганын жана көп адамдардын өлүмү катталбаган ыктымалдыгын баса белгиледи. Булганган ичүүчү суудан жана чөптөн мал да жабыркады. Пенсионер дарыгер Гүлнур Бактыбекова окуядан кийинки 30 күндүн ичинде цианидге ууланып 50-60 адам каза болгонун, күнүнө орто эсеп менен 2-3 адам каза болгонун эске салды. Ал өкмөттү маалыматты жашырып жатат деп айыптап, сөөктөр айылдан эвакуацияланып, жашырылганын билдирди.

Эркингүл Иманкожоеванын айтымында, коомчулуктун өкүлдөрү териде исиркектерден тартып тынымсыз чүчкүрүүгө жана жөтөлгө чейин, ошондой эле рак оорусуна чейин ден-соолукка байланыштуу кыйынчылыктарды билдирүүдө. MSD тобу окуядан кийин 20га жакын аял боюнан түшүп калганын, ал эми башкалары бийлик тарабынан тубаса кемтиктерди жаап-жашыруу үчүн кош бойлуулугун токтотууга мажбурланганын билишкен. Ал балдар дагы эле аныкталбаган оорулар менен төрөлүп жатканын тастыктады. Көпчүлүк учурда, мындай оорулар көзгө көрүнбөйт жана ата-энеден тукум кууп өтөт. Аларга теринин дистрофиялык өзгөрүүлөрү, чачтын түшүшү, жыныс бездеринин гипофункциясы жана анемия кирет.

Бул кооптонуулар цианиддин төгүлүшүнүн натыйжасында психикалык жана физикалык жактан майып балдардын төрөлүшүнө байланыштуу өзгөчө кооптонуулар бар экенин билдирген башка катышуучу тарабынан да айтылды.

Ал окуя учурунда бийлик кандай кадамдарды жасоо жана дарыланууга кантип жетишүү керектиги боюнча өз убагында жана так көрсөтмө бербестен, окуяны жаап-жашырууга, ал тургай анын олуттуулугун төмөндөтүүгө аракет кылганын эске салды.

Кажы-Сай айылындагы уран калдыктарынын аэрофотосүрөттөрү

Жылдыз Жапаралиева 1998-жылы цианиддин төгүлүшүнүн кесепеттерин эстегенде дагы деле байкаларлык шок болууда. Ал күн өткөн сайын Өкмөт аларды капыстан автобустарга отургузуп, айылдан алып кетишкенин айыптады. Бирок, айрым айылдыктар бийликке ишенбей, өмүрүн тобокелге салып, калууну чечишкен.

Ал ошол учурда жергиликтүү медициналык мекемеде иштеп жаткан жана бардык ооруканалар, анын ичинде Бишкек менен Караколдогу ооруканалар кантип туура эмес диагноз коюшканын эстеди. Ал бир кызык окуяны эстеп, бир аялга гормоналдык өзгөрүүлөрдөн улам ооруп жатканын айтышкан. Бул диагнозду аймактык оорукананын дарыгерлери “тастыкташкан”.

«Президент Акаев бизге келгенде, бул өтө кооптуу эмес деп күлүп айткан... Бирок, анда көптөгөн жергиликтүү аялдар майып балалуу болбош үчүн аборт жасатууга аргасыз болушкан. - Жылдыз Жапаралиева

ФТТ жергиликтүү коомчулуктун өкүлдөрү менен Барскоондо

Максүтова Мунара, Ысык-Көл облусунун
жарандык активисти

Жаманкулова Жийдеш, оорукананын
медсестрасы

Топтук талкуулар

Кумтөрдүн уран радиациясынан жабыркагандардын

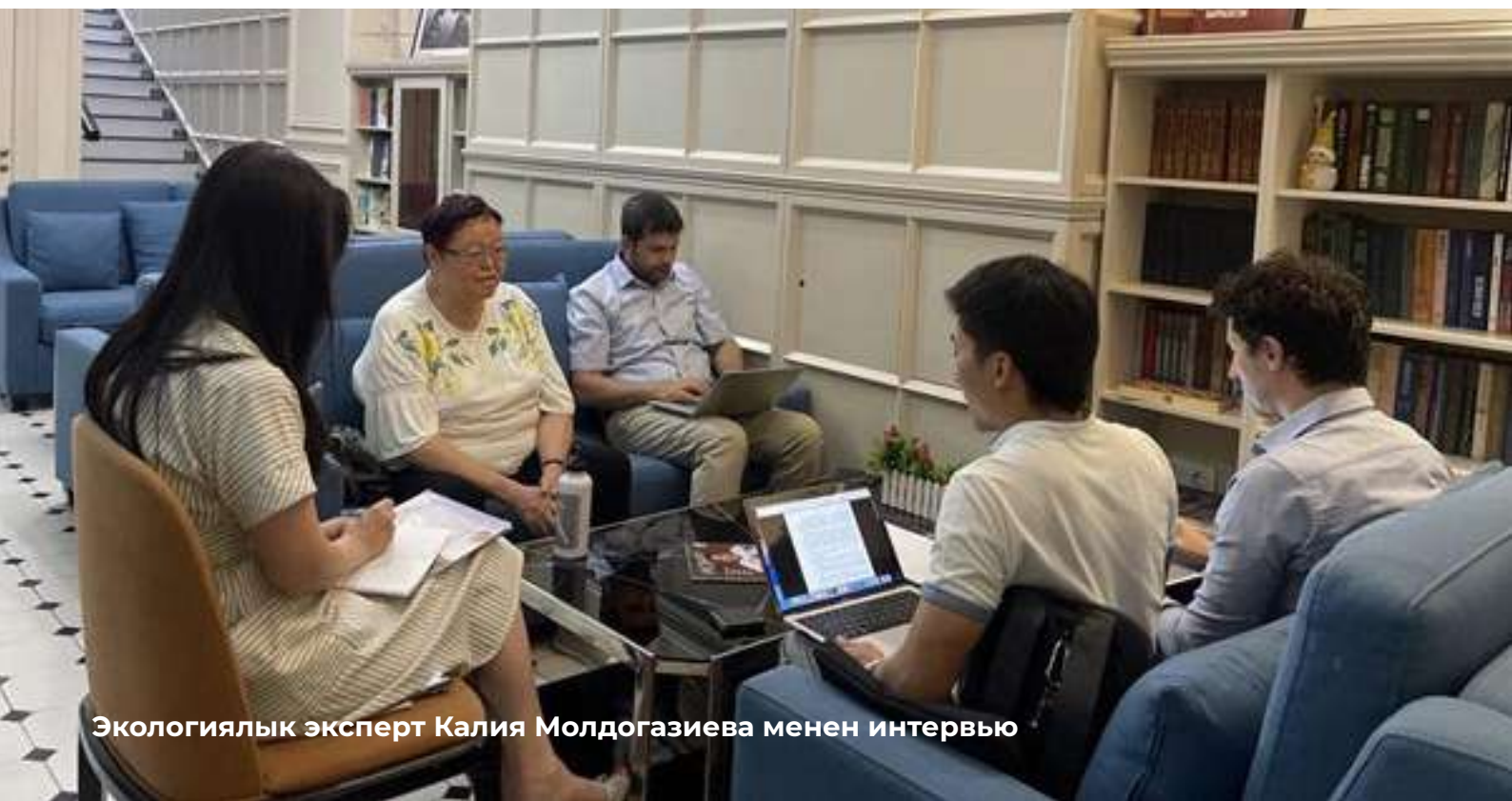
Окуя учурунда жергиликтүү тургундар эмне кылышты билишкен жок. Бир канча убакыттан кийин гана бизге аймакты дароо эвакуациялоону айтышты” - Эркингүл Иманкожоева

Кен казууга чейин биз такыр башкача жашоону өткөрдүк. Биз эч качан тери инфекциясын, жогорку кан басымды же өпкө ооруларын көргөн эмеспиз. Бирок мунун баары Кумтөрдүн ишке кириши менен башталып, 1998-жылдагы кырсыктан кийин күчөдү».

Барскоондук Гүлнур Алымбекова кырсыктын кесепеттеринен арыла элек. Окуядан кийин малдар ооруп, түшүм болгон эмес. Айыл чарба өсүмдүктөрү, анын ичинде жемиштерден кийинки экинчи орунда турган картошка жок кылынды. Ал азыр шарттарга көнүп калганы менен, 1998-жылдан бери тери оорусунан жапа чегип келгендиктен, анын ден соолугу үчүн кесепеттери сакталып турат. Ал дыйканчылыктан түшкөн кирешенин көбүн дары-дармекке жана дарыланууга жумшайт.

Гүлнур ФАМ тобуна Караколдогу дарыгерге үзгүлтүксүз барып дарыларын инъекциялар менен толуктап турганын, бирок Covid-19 пандемиясынан бери анын дарылануу баасы кескин кымбаттаганын айтты. Чарбада иштегенде кычышуусу күчөгөндүктөн анын терисинин абалы да жумушуна таасирин тийгизет.

Гүлнур ошондой эле, өзгөчө аялдардын жетиштүү тамактанбай калганына, айрыкча темир менен витаминдердин жетишсиздигине, улам барган сайын аз жана кымбат болуп баратканына кейийт

Экологиялык эксперт Калия Молдогазиева менен интервью

Ал ошондой эле негизги тамак-ашка жетүү кыйынчылыгын баса белгилейт.

Экология боюнча эксперт Калия Молдогазиеванын айтымында, 1998-жылы болгон окуяны олуттуу изилдөө жашоочуларга да, экологияга да узак мөөнөттүү кесепеттерди аныктоо үчүн керек. Тактап айтканда, ал илимпоздор менен медицина кызматкерлерине жабыркаган аймакка ээн-эркин барып, текшерүүгө, далилдерди жана үлгүлөрдү чогултууга жана адамдарды текшерүүгө канчалык деңгээлде уруксат берилгени белгисиз экенин баса белгиледи. Ал белгилегендей, Кумтөрдүн ишмердүүлүгүн бул окуяга байланыштырган илимий далилдер жок болсо да, Барскоондун жашоочулары ден соолугу начар болуп, балдарынын жана келечек муундарынын бейпилдигине тынчсызданып жатышканы белгилүү.

«1998-жылдагы кырсык аялдардын ден соолугуна акырындык менен таасирин тийгизди, мисалы, мажбурлап бойдон алдыруу болду, жана бул өкмөттүн аман калгандарга тең салмактуу тамактануу жана витаминдерге жеткиликтүүлүгүн камсыз кылбаганы менен ого бетер курчуду»

Айлана-чөйрө

МӨҢГҮЛӨРДҮН ЭРИШИ

Фокус-топтордун жана интервьюлардын жүрүшүндө Лысый жана Давыдов мөңгүлөрүнүн эриши Кумтөрдүн тоо-кен иштерине байланыштуу негизги маселе катары аныкталган.

Мөңгүлөр Кыргызстанды эле эмес, бүтүндөй Борбор Азияны суу менен камсыз кылууда борбордук ролду ойнойт. Ушундан улам респонденттер мөңгүлөрдү коргоо боюнча гана эмес, аларга келтирген орду толгус зыян үчүн Центерра Голдду жана улуттук бийликти кантип жоопкерчиликке тартууну аныктоону баштоо үчүн чукул жана токтоосуз чараларды көрүү маанилүү деп эсептешти.

Барскоон айылынын тургуну Эркингүл Иманкожоева Лысый жана Давыдов мөңгүлөрү тоо-кен казуучу жайдан чыккан чаңдан жана жарылуудан улам эрип жатат деген ишенимде. Жарандык активист Айнур Керимбекова МСД командасынын көңүлүн мөңгүлөрдүн абалынын көзгө көрүнгөн өзгөрүүлөрүнө бурду. Анын айтымында, анын альпинист туугандары муз каптабаган аскалардын барган сайын байкалганын айтышат.

Чоң-Жаргылчак айылынан келген жергиликтүү фермер Сапарбек Төрөев MSD тобуна Кумтөр кенинен бардык жерде чаң басып, мөңгүлөрдүн начарлашына себеп болуп жаткан тынчсыздандырган тенденция тууралуу билдирди. Ушундай эле кооптонууну Калия Молдогазиева да айтып, күнүмдүк ачык казуу

Кумтөрдүн кен казуу иштеринин натыйжасында жергиликтүү жамааттардын кыйрагандыгынын далили

иштеринде колдонулган 1700 тоннадай жардыруучу зат мөңгүлөрдүн эрүүсүн тездетип жатканын айтты. Тоо-кен иштеринин калдыктары мөңгүлөргө жакын жерде чогултулуп, сакталып, агып кетүү жана булгануу коркунучу көбөйүп жаткандыгы да тынчсыздандырат.

Барскоон, Тосор жана Каракол шаарларындагы фокус-группаларда буга катар эле кооптонуулар айтылып, тургундар мөңгүлөрдүн бузулушун уран калдыктары менен байланыштырышты. Алар Тянь-Шань тоолорунда деңиз деңгээлинен 4000 метр бийиктикте жайгашкан калдыктар Нарын дарыясына кирип, миллиондогон адамдар үчүн өтө маанилүү суу булагын булгап коюшу мүмкүн деп кооптонушат.

Бактыга жараша, бул тынчсыздануулар конкреттүү иш-аракетке айланган. Эркингүл Иманкожоева да, Калия Молдогазиева да Аргентинанын мисалынан шыктанып, мөңгүлөрдү коргоо боюнча мыйзам

долбоорлоруна¹³⁶ сунуштамаларды демилгелешкен,¹³⁷ мында ушуга окшош мыйзам буга чейин парламент тарабынан жактырылган,¹³⁸ жана президенттин бекитүүсүн күтүп жатат¹³⁹. Мыйзам жаңыланды, бирок Калия Молдогазиева президенттин

136 <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/111700?cl=ru-ru>

137 <https://climate-laws.org/geographies/argentina/laws/law-26-639-on-minimum-standards-for-preservation-of-glaciers-and-periglacial-environment>

138 https://www.president.kg/ru/sobytiya/zakony/5625_podpisan_zakon_kirgizskoy_respubliki_o_vnesenii_izmeneniya_v_vodniy_kodeks_kirgizskoy_respubliki

139 https://rus.azattyk.org/a/kyrgyzstan_kumtor_gold/25408427.html

өңгүлөрдүн тагдырына коомчулук тынчсызданганына карабай, бизнес-лоббисттердин кысымы ратификациялоо процессин жайлатат деп кооптонууда

«Президентибиз мөңгүлөрдү коргоонун маанилүүлүгүн дайыма айтып келет, бирок эмне үчүн мөңгүлөрдү коргоо боюнча атайын мыйзам долбооруна кол койгон эмес?»

Климаттын өзгөрүшү каталитикалык фактор катары да айтылган. Барскоондуктар убакыттын өтүшү менен кардын азайып баратканын байкап, жергиликтүүлөр «эми кардын баарын кашыкка жыйышса болот» деп тамашага салганга чейин барышкан. КР Өзгөчө кырдаалдар министрлигине караштуу Гидрометеорология кызматынын маалыматы боюнча Кыргызстандын өрөөндүү зоналарында жылдык жаан-чачындын көлөмү 1ден 60 миллиметрге чейин болуп, көп жылдык орточо көрсөткүчтөн 37 пайызга төмөн. Муну белгилүү экологиялык фотосүрөтчү Влад Ушаков да тастыктап, кардын азайышынан улам мөңгүлөрдүн тагдыры кандай болору белгисиз экенин билдирди.

Климаттын өзгөрүшүнө байланыштуу ушундай кооптонуулар Кичи-Жаргылчакта жаан-чачынга карата да айтылды, ал азыр жайында көп, бирок жазында жана кышында дээрлик жок. Бул абал жайыттарга, эгиндерге жана жалпы суу менен камсыз кылууга да таасирин тийгизет. Коомчулуктун мүчөлөрүнүн бири белгилегендей, Кумтөрдүн ишинин башталышы аймактын биологиялык ар түрдүүлүгүнүн байкалаарлык өзгөрүшү менен дал келген, анда жапайы жаныбарлардын жана канаттуулардын бардык түрлөрүнүн, өзгөчө үлүлдөрдүн жана бакалардын дээрлик тукум курут болуп калган түрлөрүнүн саны олуттуу кыскарган. Кичи-Жаргылчак айылындагы ФГД аба ырайынын күтүлбөгөндүгүн ачык көрсөтүп, июнь айында жааган кардан 500 уйдун 350сү өлүп калганын, ошондой эле жалпы малга тоюттун жетишсиздигин баса белгиледи.

«Мурда бизде жыл бою суу бар болчу. Эми андай болбой калды».

«Мөңгүлөргө келтирилген зыян үчүн ким жооп берет?»

«Биздин мөңгүлөрдү ким кыйратканы маанилүү эмес; канадалык компания же биздин жергиликтүү бийлик... баары бирдей.» – Влад Ушаков

Коррупция, жарандык жана саясий укуктар

АКЫЙКАТТЫКТЫ ИЗДӨӨ

2005-жылы Барскоондун 29 тургуну 1998-жылдагы цианиддин төгүлүшүнөн келтирилген зыяндын ордун толтуруу үчүн «Центерра Голд» компаниясына жамааттык доо арыз менен кайрылышкан. Акыркы чечим 2019-жылы гана кабыл алынган жана MSD тобу өткөн мезгилде 29 доогердин 17си гана аман калганын билишкен. Тирүү калгандардын бири рак оорусунан жабыркап, цианидге ууланып сокур болуп калган. 14 жылга созулган соттук териштирүүлөрдөн кийин «Центерра Голд» акыры ар бир доогерге 400 000 сом (5 000 доллардан аз) компенсация төлөп берди. Доогерлер доо арызында 5 миллион сом (60 000 АКШ доллары) талап кылып, цианиддин төгүлүшүнөн улам келип чыккан физикалык майыптыгы боюнча далилдерди сотко беришкен.

Акыйкаттыка жана жоопкерчиликке умтулуусу ар бир кадамда каршылык жана куугунтукка туш болот. Эркингүл Иманкожоева 2005-жылдан бери тоо-кен иштеринин орду толгус зыянга учурап жатканын айтып, нааразычылык акциясына чыгышканын айтты. Алар талкаланган мөңгүлөрдүн сүрөттөрүн жана Кумтөрдүн ишмердүүлүгүнөн келип чыккан жер көчкүлөрдүн зыяндарын көрсөтүштү.

«Биз Кумтөрдөгү казуулар 2013-жылы үйлөрүбүзгө зыян келтирген жер көчкү үчүн жооптуу деп эсептейбиз».

Бул аракеттери үчүн 2006-жылы Кумтөр кенинин төрт айым кызматкерлер камакка алынып, убактылуу кармоочу жайга камалган, бирок көп өтпөй күрөө менен бошотулган. 2006-жылдын 20-декабрынан 22-декабрына чейин Кумтөр кенинде жумуш токтоп, жумушчулар бийик тоолуу аймактарда иштегени үчүн компенсация төлөнбөгөндүктөн иш таштоого чыгышкан. Андан соң алардын талаптары канааттандырылган. Эркингүл Иманкожоева Кумтөр тынч митингдерге кирип, мыйзамдуу активдүүлүккө каршы коммерциялык эмес уюм түзгөнүн айтып,

Кумтөргө каршы жергиликтүү коомчулуктун нааразычылыгы

ФАМ командасын таң калтырды.

ФАМ сот процессине жана тынч нааразылык акцияларына катышкан “Барскоон” тобунун үч өкүлү менен сүйлөштү жана “Центерра Голд” кен ишканасы улутташтырылгандан кийин өз ишин токтоткондон бери, азыркы учурда алар эч кандай коркунучка дуушар болбой тургандыгын ырастады.

Бирок, адилеттүүлүктү толугу менен калыбына келтирүү үчүн, алар өкмөттүн тоо-кен долбоорунун айлана-чөйрөгө тийгизген таасирин, атап айтканда, айлана-чөйрөгө орду толгус зыян келтирери белгилүү болгон ачык тоо-кен казып алуу процессин иликтеши керектигин баса белгилешти.

2019-жылы Барскоон районунун 54 тургуну тарабынан 1998-жылдагы окуядан улам ден-соолукка келтирилген зыяндын ордун толтуруу, ошондой эле кенди казып алуунун натыйжасында экологиянын бузулушуна көңүл буруу талабы менен дагы бир доо арыз козголгон. Алар 4 миллион сом (50 миң доллар) талап кылышууда. Бирок, тилекке каршы, Кумтөр кени улутташтырылгандан кийин бул ишке массалык маалымат каражаттарынын көңүл буруусу бир топ азайды.

МААЛЫМАТКА ЖЕТҮҮ

MSD командасы Ысык-Көлдүн эң ири шаары болгон Каракол шаарында ар кандай ЖКУлардын өкүлдөрү менен жолугушту. Кумтөргө байланыштуу аларды тынчсыздандырган негизги маселелердин бири тоо-кен иштерине байланыштуу маалыматтын жана ачык-айкындуулуктун жетишсиздиги болгон.

Өндүрүлгөн алтындын көлөмү жана мамлекетке берилген каражаттар сыяктуу негизги маалыматтар¹⁴⁰, жеткиликтүү болгону менен, алар Региондорду өнүктүрүү фондуна (Фонд) чегерилген суммалардын жана алардын сарпталышынын ачык-айкын эместигине кейишет. Ошол эле учурда алар ЖКУларга маалыматка же Кумтөрдөгү операцияларды көзөмөлдөөгө мүмкүнчүлүк берилбегенине тынчсызданышууда.

Алар ошондой эле парламент мүчөлөрү “Кумтөрдүн” пайдасынын канчасы иш жүзүндө мамлекеттик бюджетке жумшалып жатканын көрсөтүүнү талап кылуу менен ачыктыкты камсыз кылышы керектигин баса белгилешти. Алар “Кумтөрдүн”

¹⁴⁰ Жалпы суммасы 13,6 миллион унциядан ашык алтынды түзөт; 4,79 млн. тоннадан ашык руда берилген, ал эми мамлекеттик бюджеттин 78%ы 251,3 млн. АКШ долларына барабар пайда.

Бишкектеги башкы кеңсеси менен байланышкан жогорку чыгымдар боюнча өзгөчө тынчсыздануусун билдиришти, бирок чыгымдарды толук баяндаган отчеттор жок.

Ачык-айкындуулукка жана маалыматка жетүүнү камсыз кылган улуттук мыйзамдардын бар экендигине карабастан, ЖКУлар маалыматка жетүү боюнча дайыма кыйынчылыктарга туш болушат. Өкүлдөр, мисалы, жер казынасы жөнүндө улуттук мыйзам ЖКУларга жана ЖМКларга маалыматты суроо жана алуу укугун бергенин белгилешти. Бирок Кумтөрдүн кирешеси боюнча республикалык деңгээлде жана парламентте бардык талкуулар жабык эшик артында өтүп, коомчулуктун бардык суроолоруна түшүндүрмөсүз жана конкреттүү маалыматтарсыз жалпы жооптор берилет.

ФАМ командасы Каракол шаарындагы жарандык коомдун өкүлдөрүнүн тобу менен маектешти, алар платформалардын жана жарандык коом жана башка кызыкдар тараптар менен маңыздуу координациянын жоктугунан улам ЖКУлар бул маселелерди натыйжалуу пропагандалоодо кандай кыйынчылыктарга туш болуп жатканын айтып беришти. Жергиликтүү активисттер өз укуктарын жана кызыкчылыктарын кантип коргоону, адам укуктарын жана адвокатураны үйрөнүүгө умтулушат, анткени алар көптөн бери маалыматка жетүүнүн чектелген жана байланыштын жоктугу шарттарында жашап келишкен жана маалыматка болгон мыйзамдуу укуктарын билишпейт.

“Кумтөр улутташтырылгандан бери, эл анын ишинин ачык-айкын болбой жатканына нааразы болуп калды дейт” Калия Молдогазиева. «Центерра Голддун» ачык-айкындыгы жок деп сынга алынса, эл нааразычылыгын нааразылык акциялары аркылуу билдирип келген. Анын айтымында, бул ачыктык жана маалымат алмашуу жагынан Центерранын жалпы жакшырышына алып келди. Бирок азыр Кумтөр улутташтырылгандан кийин, ал иш артка кетип бараткандай сезилип, ачык-айкындуулукту талап кылган өтүнүүлөргө көңүл бурулбай калды.

Ал ФАМ командасына мурункудан айырмаланып, Кумтөр улутташтырылгандан бери экологиялык же туруктуулук боюнча отчеттор даярдалбаганын ырастады. Мындан тышкары, Караколдогу жана Барскоондогу жарандык коомдун өкүлдөрүнө кошулуп, ал элге, айлана-чөйрөгө жана биологиялык ар түрдүүлүккө тийгизген таасирин азайтуучу ачык карьерден жер астындагы кен иштетүүгө өтүү убадасы боюнча өкмөттөн үзгүлтүксүз кабарлап туруу зарылдыгын билдирди.

Бирок, ал жергиликтүү эксперттер азыркы этапта өтүү кымбат жана оор болот деп кооптонуп жатканын айтты.

«Бизде компания кыш мезгилинде жүк ташуучу унаалар үчүн жолдордогу карды жана музду эритүү үчүн колдонгон химиялык заттардын коопсуздугу боюнча маалыматыбыз жок. Буга чейин Центеррага, азыр өкмөткө кайрылганыбыз менен химиялык заттар боюнча эч кандай маалымат бериле элек».

УЛУТТАШТЫРУУ АЧЫКТЫК ЖАНА КОРРУПЦИ

ФАМ командасы ошондой эле Кумтөрдү улутташтыруу боюнча пикирлерди чогултту, анткени бул анын ишинде олуттуу жана потенциалдуу өзгөрүүчү процесс.

Респонденттердин көбү Центерранын өлкөдөн чыгып кеткенине жалпы канааттанганын билдиришкен, бирок улутташтыруу мамлекетке караганда компания үчүн бир топ ыңгайлуу көрүнөт деген шектенүүлөр сакталууда.

Барскоондук топтор улутташтыруу Центеррага адамдарга жана айлана-чөйрөгө келтирилген зыян үчүн жоопкерчиликтен кутулууга, ошондой эле тоокен иштерин рекультивациялоого сонун мүмкүнчүлүк бергенине өкүнүчүн билдиришти. Буга байланыштуу Эркингүл Иманкожоева рекультивация процесси 1992-жылы “Центерра” менен түзүлгөн келишимдин алкагында болгонун, бирок 2009-жылы ошол кездеги президент бул жоопкерчиликти компанияга өткөрүп берүү үчүн мыйзамды өзгөрткөнүн белгиледи.

Мындан тышкары, Нурипа Кадырбекованын айтымында, улутташтыруу убактылуу гана жеңилдик алып келген, анткени “Центерра” өлкөдөн айлана-чөйрөгө келтирилген зыянды компенсациялоо жана рекультивациялоо боюнча конкреттүү плансыз кеткен. Эмнегедир “Кумтөр” рекультивация жүргүзүү үчүн жоопкерчиликтен толугу менен кутула алды. Центерра иш жүзүндө келтирилген зыян үчүн бардык жоопкерчиликти Кыргызстанга которгон.

Молдогазиева да айтат. Маалыматтарга караганда, Центерра биологиялык ар түрдүүлүк жана айлана-чөйрөгө тийгизген таасири боюнча акыркы баа берүүнү тапшырбай туруп кеткен. Анын ырасташынча, Центерра рекультивация процессин баштамайынча жана документтештирбей туруп, анын ичинде каржылык салымын документтештирбей туруп өлкөдөн чыгып кетпеши керек болчу.

Аялдардын укугун коргоочулар

Тосор, Барскоон жана Чолпон-Ата шаарларынын жамааттарынын мүчөлөрү, ошондой эле Каракол шаарындагы ЖКУлар улутташтырылгандан бери Кумтөрдө жумушка алуу процессиндеги коррупциянын жана тууганчылыктын күчөп, кеңири жайылганына көңүл бурушту. Кумтөрдүн Тосордогу мурдагы кызматкери ФАМ командасынын көңүлүн 1990-жылдардын башынан бери Кумтөрдүн ишмердүүлүгүн каптап келген, бирок азыр коркунучтуу темп менен жайылып бараткан кеңири жайылган коррупцияга бурду. Коомчулуктун өкүлдөрү улутташтыруу учурунда жергиликтүү тургундарга жумушка алуу убада кылынганын, бирок натыйжада чоң кызматта иштеген чиновниктердин туугандары, достору, тааныштары гана жумушка алынганын эске салышты. Жетекчиликти жумушка алууда тууганчылык тууралуу маалымат алган курулуш профсоюзунун өкүлү муну ФАМ командасына тастыктады.

Аялдардын укугун коргоо боюнча активисттер шахтада иштеген аялдардын саны азайгандыгын белгилешти, анткени “Центерра” компаниясы берген коопсуз транспорт жана турак жай сыяктуу артыкчылыктар мындан ары берилбейт.

Жумушчулардын коопсуздугу дагы бир тынчсыздануу болуп саналат, өзгөчө өткөн окуяларды эске алуу менен (1998-жылдагы цианиддин төгүлүшү боюнча 21-бетти караңыз). ФАМ тобу Ысык-Көлгө барганда Кумтөр кени карьердин дубалында жарака кеткендиктен толук кубаттуулукта иштебей турган. Калия Молдогазиева бул массалык маалымат каражаттарында жетиштүү чагылдырылбаган жана

Кумтөрдө тааныштарсыз жумуш таба албайсыз. Жада калса тазалоочу болуп жумушка да кире албайсың. Бул мүмкүн эмес.”
- Коомчулуктун мүчөсү, Чолпон-Ата

бийлик тарабынан тийиштүү деңгээлде каралбаган өтө олуттуу көйгөй экенин жүйө келтирүүдө. Жараканын келип чыгуу себептери жана анын кесепеттери тууралуу толук маалымат берилген жок. Ал мурда жаракалар пайда болгондо, Центерра өкмөттүн талабы боюнча өз убагында жаңы маалымат берип турганын эске салды

Кумтөрдү улутташтыруу да адам ресурстары жана тажрыйба жагынан боштук калтырды. Центерранын бардык эксперттери өлкөдөн чыгып кетишти жана Караколдогу жарандык коом, коопсуздукту жана сапатты көзөмөлдөө боюнча негизги милдеттерди аткаруу үчүн даярдалган жергиликтүү адистердин жоктугун талкуулашууда.

ФАМ командасы Ысык-Көлдү өнүктүрүү фондунун башкармалыгынын директору Медеров Самат менен жолугушту

Бир нече маектештер үчүн Ысык-Көлдү өнүктүрүү фонду кеңири жайылган коррупция, ачык-айкындуулук жана жалпы натыйжалуулуктан улам тынчсыздануунун негизги булагы болгон. Фондго учурда Кумтөрдүн жылдык дүң кирешесинин бир пайызын которулат.

Ысык-Көл өнүктүрүү фондунун башкармалыгынын директору Медеров Самат ФАМ командасы менен болгон жолугушууда, Фонд тарабынан колдоого алынган бардык долбоорлор жана иш-чаралар жергиликтүү жамааттардын өкүлдөрү менен консультациялардын жүрүшүндө аныкталат, ал эми каражат бөлүү жөнүндө чечим 11 адамдан турган комиссия тарабынан кабыл алынат, ага Фондду жалпы башкаруу боюнча сунуштарды берүү тапшырылгандыгы белгилүү болду.

Фонддун ишине ЖКУлардын катышуусу тууралуу суроого ал комиссиянын 11 мүчөсүнүн үчөө жарандык коомдун өкүлдөрү экенин тастыктады, тактап айтканда: «Ак-Суу Арашан», «Жети-Өгүз районунун аялдар кеңеши», жана Ысык-Көлдүн түштүк жээгинин этномаданий туристтик делегациясы.

Ачык-айкындуулукка жана маалыматка жетүүгө байланыштуу, ал белгилегендей, алардын расмий веб-сайты¹⁴ чыгашалар жана долбоорлорду иштеп чыгуу боюнча негизги маалыматтарды такай

жаңырытып турат.

Тургундардын чандын жана мөңгүлөрдүн эришине байланышкан кош көйгөйү боюнча кооптонуусун жана көрсөтмөлөрүн эске алып, ФАМ тобу Самат Медеровго учурда Фонд бул көйгөйлөрдү чечип жатабы же аларды чечүүнү пландап жатабы деп сурады. Ал түшүндүргөндөй, Фонд социалдык-экономикалык көйгөйлөр менен гана алектенет, ал эми экологиялык маселелер Айлана-чөйрөнү коргоо фондунун карамагында, бирок анын ыйгарым укуктары жана ишмердүүлүгү сыр болуп калгандай. Респонденттердин эч кимиси анын бар экенин билбегендей көрүнгөн жана Влад Ушаков менен Калия Молдогазиеванын айтымында, ал ачык-айкын эместиги жана каражаттарды максатсыз пайдалангандыгы менен белгилүү.

Сурамжылоого катышкандардын көпчүлүгү Фондго канча акча бөлүнөрүн жана анын кандайча жумшалып жатканын билбестигин мойнуна алышканы менен, респонденттердин бири Фонд кандайдыр бир колдоо көрсөтүп жатканын, бирок күткөндөй эмес экенин айтты.

Негизинен директор менен сурамжыланган коомчулуктун өкүлдөрү бир нерсеге макул болушат: бөлүнгөн каражаттын бир пайызы коомчулуктун муктаждыктарын канааттандырууга жетпейт,

ФАМ командасынын мүчөлөрү Камил Рузиев менен жолугушту

алардын негизгилери мектептер, ооруканалар жана эс алуу жайлары болуп саналат.

Тосордун респонденти жергиликтүү заводдор жана компаниялар фонддон жетиштүү колдоо албай жатканын айтты. Башкалары Фонд курчап турган чөйрөнүн деградациясына жана мөңгүлөрдүн эришине байланыштуу көйгөйлөрдү чечет деп үмүттөнөрүн билдиришти, анткени алар социалдык-экономикалык аспектилер менен да байланыштуу деп эсептешет. Бирок алардын бардыгы бөлүнгөн бир пайыз жетишсиз жана Фонддун иши ачык-айкын болушу керек дегенге кошулушат.

Чолпон-Ата коомчулугунун мүчөлөрү үчүн Фонддун ишмердүүлүгү жана чыгымдары табышмак бойдон калууда. ФАМ командасы жергиликтүү кеңештин эки мүчөсү менен жолугушту, алардын бири да каражаттын кандайча сарпталаарын билишкен жок жана Фонддун сайтынан эч кандай маалымат таба алышкан жок.

Тоо-кен иштери башталганда Барскоондун айланасына жолдор салынган. Бирок, сурамжыланган коомчулуктун өкүлдөрү учурда Фонддун реалдуу салым алуу кыйын экенин айтышты.

“Кумтөрдү жана коррупцияны иликтөө кооптуу иш” – Камил Рузиев

Негизги башталгыч нерсе, алардын айтымында, Фонддун ЖКУларды кызыкдар тараптар катары таануусу жана алар менен кеңешүүсү болот. Сурамжыланган ЖКУлардын эч кимиси ЖКУлар 11 мүчөдөн турган комиссиянын курамына кире аларын билишпейт.

Коррупция жана «Кумтөрдүн» адам укуктарына тийгизген жалпы таасири боюнча МСД командасы белгилүү укук коргоочу, Каракол шаарындагы «Вентус» укук коргоо уюмунун жетекчиси Камил Рузиев менен жолугушту. Ошол учурда ага бийлик тарабынан кыйноолорду жана кызмат абалынан кыянаттык менен пайдаланууну ашкерелегенден кийин жасалма документ жасаган деген айып тагылган. 142 Ал командага Фонддун кызматкерлеринин арасындагы жогорку деңгээлдеги коррупциядан да шектенип, каражаттар кандай жумшалганын иликтеп жатканын айтты. «Бул оңой болгон жок, анткени коомчулукта коркуу жана өзүн өзү цензуралоо сезими бар» дейт Камил Рузиев.

Чолпон-Аталык активист жана жергиликтүү парламенттин депутаты Осмонова Айнагүл

Калия Молдогазиева ошондой эле 1998 - жылдагы окуяны иликтеп баштаганда жана маалыматтын чыгып кетиши жана кризисти натыйжасыз башкаруу менен байланышкан тобокелдиктер жөнүндө өз пикирин билдиргенде президенттин кеңсеси Бишкек Гуманитардык университетинин деканы Аскар Асанбаевге телефон чалып, 1999 - жылы болгон окуяны кызматтан кетируүнү талап кылгандыгын айтты. Ошондон бери ал башка университеттерде туруктуу жумуш таба албай кыйналып келет.

Чолпон-Аталык активист Чолпон Абдыраев да Кумтөргө жана анын ишмердүүлүгүнө коомчулуктун көңүлүн ачык бурганы үчүн жергиликтүү бийлик тарабынан кара тизмеге кирип, ага жыйындарга катышууга тыюу салынганын билдирди.

«Маалыматтын жетишсиздиги аракетсиздикке, кайдыгерликке жана системага болгон ишенимди жоготууга алып келет».

- Чолпон-Ата шаарынан

Ысык-Көлдүн абадан көрүнүшү

Корутунду

MSD тобу тарабынан чогултулган далилдер жана маалыматтар Кумтөрдүн Ысык-Көлдөгү сурамжыланган жамааттардын жашоо-тиричилигине жана ден соолук укуктарына болгон жана мүмкүн болуучу терс таасирин ачыктап турат. Алардын таза, коопсуз, дени сак жана туруктуу айлана-чөйрөгө болгон укуктары тоо-кен иштери менен да коркунучта, бул аймактын тоолуу экосистемасына жана биологиялык ар түрдүүлүккө да коркунуч туудурат. Бул опреациялар жөнүндө маалыматка жетүү өзгөчө көйгөй болуп саналат. Ошол эле учурда диссиденттерге каршы багытталган чабуулдардын тарыхы Кумтөр кенинин негизги эркиндиктерге тийгизген таасиринин далили

1. “Кумтөр” кени өмүргө, жашоо каражаттарына жана айлана-чөйрөгө жакындап келе жаткан коркунуч катары

Ысык-Көлдөгү коомчулуктар Кумтөр кени менен уран калдыктары көмүлгөн жайлардын ортосунда кысылып, эзелки оокатына коркунуч жаралууда. Мал чарбасы үчүн чөптүн азайышы, алардын чарбаларында өрүктүн жана башка жемиштердин сапатынын төмөндөшү аларды туруктуу жана экологиялык жактан таза тиричиликтен ажыратууда.

Чогултулган маалыматтар Кумтөр кенинен потенциалдуу токтоосуз жогорку киреше менен туруктуу, экологиялык жактан таза киреше булактарынын ортосундагы карама-каршылык Ысык-Көл жамааттарынын жашоо сапатына жана жашоо каражаттарына карата олуттуу кемчилик болуп саналарын көрсөтүп турат.

оо-кен өнөр жайынын кошумча продуктусу, мөмө-жемиш өсүмдүктөрүнө жана жайыттарга таасирин тийгизген жана мөңгүлөрдүн эришине жана ичүүчү суунун азайып баратканына байланыштуу чаң адамдардын өмүрүнө жана жашоо-тиричилигине коркунуч туудурууда. Экономикалык, социалдык жана маданий укуктар боюнча эл аралык пактынын (ЭСМУЭП) катышуучу мамлекет катары Кыргызстан 11-беренеге ылайык өз элинин жашоого болгон укугун коргоого милдеттүү.

Бул отчет анын өз жарандары менен мамиле түзбөй жатканын көрсөтүп турат. Ысык-көлгө агып жаткан суулардын жанында уран калдыктарынын болушу жана жамааттардын аларга жакын жерде жашагандыгы Ысык-Көл жамааттарынын ден соолугу жана коопсуздугу үчүн кошумча коркунучтарды жаратат.

Ысык-Көл дарыясынын айланасында топтолгон тоо-кен иштери БУУнун ишкердик ишмердүүлүк боюнча Адам укуктары жагындагы Жетектөөчү Принциптерине (ЖПБУУ) карама-каршы келет, алар ишканын эл аралык таанылган адам укуктарын (12-Принцип) сактоо үчүн жоопкерчилигин так аныктайт, мисалы, ЭСМУЭП тарабынан корголгон укуктар.

Мындан тышкары, Барскоондук далилдер жеткиликтүү медициналык мекемелер жана жеткиликтүү медициналык жардам, ошондой эле айыл тургундарынын физикалык жана психикалык ден соолук стандарттары боюнча олуттуу тынчсызданууларды көрсөтүп турат. Бул ЭСМУЭПтин 12 (с), (2) (b) беренелерине, ошондой эле БУУнун Балдардын укуктары жөнүндө Конвенциясынын 24-беренесине карама-каршы келет, анткени ал ден соолуктун эң жогорку жетүүгө мүмкүн болгон стандарттарын камсыз кылбайт.

Глобалдык климаттык кризис өзүнүн күтүүсүз жана экстремалдуу аба ырайы менен Кыргызстанды, анын ичинде Ысык-Көл облусун да кыйгап өткөн жок. Жашоо образынын өзгөрүшүнөн улам бүгүнкү күндөгү глобалдык аба ырайы системаларына мүнөздүү сандык өзгөрүүлөр жана анын натыйжасында климаттын өзгөрүшү Ысык-Көлдүн жашоочулары туш болгон көйгөйлөрдүн эң чоң себеби болуп саналат. Бирок, Кумтөрдүн кен казуу иштери кырдаалды курчутуп жатканы талашсыз.

Өкмөттүн да, коомчулуктун да тажрыйбасынын, ресурстарынын жана даярдыгынын жетишсиздиги, ошондой эле мөңгүлөрдүн эриши жана уран калдыктары кендин жанында жана айылдарга жакын жерде болушу туруксуз жана потенциалдуу кыйратуучу сценарийди түзөт.

Кыргызстан биологиялык ар түрдүүлүктү сактоого жана анын ресурстарын туруктуу пайдаланууга, Биологиялык ар түрдүүлүк боюнча Конвенцияга келишим түзүүчү мамлекет катары милдеттүү. Жапайы жаратылыштын белгилүү фотосүрөтчүсү Влад Ушаковдун тоо койлорунун жоголуп кетиши жана Кумтөрдүн айланасындагы башка жапайы жаныбарлардын азайышы жөнүндөгү көрсөтмөлөрү, Кумтөрдө ачык жол менен казып алуу Кыргызстандын биологиялык ар түрдүүлүгүнө жана тоо экосистемасына олуттуу коркунуч келтирет деген тезисти колдойт.

2. Ишке ашыруудагы кемчиликтер жана айкындуулуктун жана отчеттуулуктун жоктугу

Респонденттердин басымдуу көпчүлүгү тоо-кен тармагындагы коррупция экинчи даражадагы булактардын корутундусун тастыктайт деп эсептешет. Сурмажыланган коомчулуктун мүчөлөрү, активисттер жана жалпы жарандык коомдун өкүлдөрү Кумтөр кенинин ишмердүүлүгү жана региондук өнүктүрүү фонддору менен экологиялык фонддордун пайдаланылышы боюнча маалыматтын жеткиликтүүлүгүнө терең тынчсыздануусун жана нааразычылыгын билдиришти.

Ачык-айкындуулукка жана маалыматка жетүүгө мүмкүндүк берген мыйзамдардын болушуна карабастан, ЖКУ учурдагы абал менен жашоого аргасыз болушат. Атап айтканда, алар “жер казынасы жөнүндө” улуттук мыйзамдын 14-беренесине ылайык, ЖКУлар жана ЖМКлар маалыматты суроого жана ага жетүүгө укуктуу экендигин кайталашты. Мындан тышкары, “Кыргыз Республикасынын мамлекеттик органдарынын жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын карамагында турган маалыматтарга жетүү жөнүндө” Мыйзамдын 7-беренесине, ошондой эле “Кыргызстандын жалпыга маалымдоо каражаттары жөнүндө” Мыйзамдын 20-беренесине ылайык, улуттук бийлик органдары укуктук кепилдиктерге жана коомчулуктун маалыматка жетүүсүнө ээ. Экинчи мыйзамдардын жоктугу жана саясий элитанын тоо-кен тармагындагы кызыкчылыктары, анын ичинде коррупциядан кутулуп кеткендер өлкөдөгү отчеттуулук механизмдерин бузуп жатышат. Коомчулуктарга жана жуга “Кумтөрдүн” иши жана ага байланыштуу каражаттар жөнүндө маалыматка жетүүдөн баш тартуу - ЭСМУЭПтин 19 (2) - беренесин одоно бузуу болуп саналат.

Камил Рузиев жана Калия Молдогазиева сыяктуу диссиденттерге каршы куугунтук, коркутуу жана өч алуу аракеттери өлкөнүн жарандык мейкиндигинин абалына тынчсызданууну жаратат. Мындай аракеттер тез арада иликтениши керек, анткени алар Кыргызстандын ЭКСПКнын 19-беренесинин 1-пунктунда, тактап айтканда, өз пикирин эркин билдирүү укугун коргоо боюнча милдеттенмелерине карама-каршы келет. Мындан тышкары, алар БУУнун Адам укуктарын коргоочулар жөнүндө декларациясын, атап айтканда 5, 6, 7 жана 12-беренелерин бузушат. Бул иштер, сот адилеттигине жетүүнүн маанилүүлүгүн жана укук коргоочулардын ролун тааныган БУУнун Адам укуктарын коргоочулар декларациясынын 9 (5) беренесинде жана ТӨТ 16 сунуш кылынгандай тез жана калыс иликтенген эмес.

Тосор айылы

Чолпон-Ата шаарынын абадан көрүнүшү

Сунуштар

Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнө:

- Кумтөрдө Лысый жана Давыдов меңгүлөрүнө зыян келтире турган же айлана-чөйрөгө жана биологиялык ар түрдүүлүккө коркунуч келтире турган бардык кен казып алуу иштерин токтотуу жана башкаруу иш-аракеттери Кыргыз Республикасынын Суу кодексине, ошондой эле ЭСМУЭП, ИССРР, Биологиялык ар түрдүүлүк Конвенция жана БУУЖП сыяктуу эл аралык стандарттарга толук шайкеш келишин камсыз кылуу.
- Ысык-Көл облусунун жана андан тышкары аймактардын калкын жана айлана-чөйрөнү коргоо боюнча экологиялык таасирине жана көрүлүп жаткан чараларга өзгөчө көңүл буруп, Кумтөрдүн кен казуу ишмердүүлүгү жөнүндө кеңири маалыматты такай жарыялоо
- Ачык жол менен казууну токтотуу жана рекультивациялоо процесстерин баштоо боюнча пландарды иштеп чыгууну жана коомчулукка жарыялоону улантуу, ошондой эле илимий коомчулуктун жана жарандык коомдун бул пландарга салым кошуусуна шарт түзүү
- Кумтөрдүн айлана-чөйрөгө жана анын тегерегиндеги коомчулуктарга тарыхый таасирин түшүнүү үчүн көз карандысыз агенттиктин жардамы менен айлана-чөйрөгө тийгизген таасирин деталдуу баалоону (АТБ) жана стратегиялык таасирди баалоону (СТБ) жүргүзүү
- Коргоо каражаттарын илимий аныктоо жана жабыр тарткан жамааттарды финансылык компенсациялоо максатында жер жана жаратылыш ресурстары Кыргыз Республикасынын элинин жашоосунун жана ишинин негизи болуп саналат деп жазылган ЭСМУЭПтин 11-беренесине жана Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 16-беренесине ылайык Ысык-Көлдөгү айдоолорго жана жайыттарга чаңдын тийгизген таасирин терең изилдөөлөрдү жүргүзүү. Бул Кыргызстандын Конституциясынын 1 жана 2-беренелеринин 49-пункттарына кошумча болуп саналат, анда төмөнкүлөр айтылган:
  1. 1. Ар бир адам өмүрү жана ден соолугу үчүн жагымдуу экологиялык чөйрөгө укуктуу.
  2. 2. Ар бир адам жаратылышты пайдалануу жагындагы аракеттер менен ден соолугуна же мүлкүнө келтирилген зыяндын ордун толтурууга укуктуу.

- БУУЖПнын 25 принцибине ылайык Кумтөрдүн тоо-кен ишмердүүлүгүнөн жабыр тарткан жактар жана жамааттар үчүн укуктук коргоо каражаттарына натыйжалуу жетүү үчүн кылдат соттук, административдик, мыйзамдык же башка тиешелүү каражаттарды камсыз кылуу үчүн чараларды көрүү
- ЭСМУЭПтин 19-беренесине жана Кыргызстандын Конституциясына жана “Кыргыз Республикасынын мамлекеттик органдарынын жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын карамагында турган маалыматтарга жетүү жөнүндө “Мыйзамдын 16-беренесине ылайык коомдун бардык катмарларына өз пикирин эркин жана коопсуз билдирүү жана Кумтөрдүн ишине карата маалымат сурап алуу мүмкүнчүлүгүн берүү
- БУУнун укук коргоочулар жөнүндө декларациясынын 9 (5) беренесине ылайык, Камил Рузиев айткандай, бизнес жана адам укуктары, айлана-чөйрө жана коррупция маселелери менен алектенген укук коргоочулардын мыйзамдуу ишин, анын ичинде бийликти кыянаттык менен пайдалануу жана бузуулар боюнча ыкчам, көз карандысыз жана калыс иликтөөлөрдү жүргүзүүнү активдүү коргоо
- Кумтөрдүн ишине мониторинг жүргүзүү үчүн коопсуздукту камсыз кылуу жана сапатты контролдоо боюнча негизги милдеттерди аткаруу үчүн жергиликтүү адистерди окутууга жана ишке орноштурууга инвестициялоо

Кумтөр Голд Компаниясына:

- Сиздердин ишиңиздердин бардык этаптары тийиштүү мыйзамдарга жана саясатка, атап айтканда "Кумтөр" долбоору боюнча жаңы шарттар жөнүндө макулдашууну ратификациялоо тууралуу" Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн, "Кыргызалтын "ачык акционердик коомунун, канадалык" Центерра Голд Инк "компаниясынын, 24-апрель 2009-жылы Бишкекте кол коюлган "Кумтөр Оперейтинг Компани" жабык акционердик коому, "Кумтөр Голд Компани" жабык акционердик коому жана канадалык "Камеко" корпорациясы ортосундагы, ошондой эле БУУ БПП сыяктуу эл аралык стандарттар жөнүндө мыйзамга толук ылайык келээрине ынангыла.
- Мөңгүлөргө коркунуч туудурган бардык операцияларды өлчөө, баалоо жана акырында токтотуу үчүн өз убагында жана конкреттүү чараларды көрүү
- БУУЖПнын 17-принципине ылайык адам

укуктарына терс таасирин аныктоо, алдын алуу, жумшартуу жана аларды чечүү жолдору жөнүндө отчет берүү үчүн адам укуктарына тийиштүү камкордук көрүү

- Жабыр тарткан жамааттар менен консультацияларды өткөрүү

Региондорду өнүктүрүү фондуна:

- Аткарылган долбоорлор, алардын аткарылышы жана ага байланыштуу чыгымдар жөнүндө толук маалыматты онлайн жана офлайн режиминде үзгүлтүксүз жарыялап туруу
- Фонддун комиссиясынын 11 мүчөсүн, анын ичинде жарандык коомдун өкүлдөрүн адилеттүү, жамааттык жана демократиялык тандоого кепилдик берүү
- Фонд тарабынан колдоого алынган долбоорлорду пландоого, ишке ашырууга жана мониторинг жүргүзүүгө жарандык коомдун анык жана ар тараптуу катышуусун камсыз кылуу

БУУнун адам укуктары жана трансулуттук корпорациялар жана башка бизнес ишканалары боюнча жумушчу тобуна:

- «Кумтөрдүн» ишмердүүлүгүнүн калкка жана айлана-чөйрөгө, атап айтканда мөңгүлөргө тийгизген таасирин баалоо жана «Центерра Голддун» айлана-чөйрөгө жана Ысык-Көл коомчулугуна мурунку жана азыркы милдеттенмесин белгилөө үчүн Кыргызстанга өлкөгө иш сапары менен баруу

Басылма Brot für die Weltтин кең пейил
колдоосу менен мүмкүн болду.

Бул басылманын мазмунуна бир гана FORUM-
ASIA жооптуу жана Brot für die Weltтин көз
карашын чагылдырат деп кабыл алынбайт.

Brot
für die Welt

